

Зија Бунјадов, Мөвсүм Әлијев

ФӘТӘЛИХАН ХОҶСКИ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN

İŞLƏR İDARƏSİNİN

KİTABXANASI

Бакы

Шәрг—Гәрб

1997

Рәссам — Надир Рәхимов

НАХНЦӨТӨФ
НЖӨЮХ

Б 96 Бунјадов З, Әлијев М. «Фәтәлихан Хојски»
Шәрг—Гәрб, 1997, 44 сәһ.

Китабда Азәрбајҗан Демократик Чумһуријәтинин илк Баш назири вә харичи ишләр назири, көркәмли ичтимаи сја-си хадим Фәтәлихан Хојскинин һәјәт вә фәалијәтиндән бәһс олунар.

Б $\frac{4702060104}{M-659-97}$ Елансыз, 1997

© Шәрг—Гәрб, 1997

Өз дөврүнүн көркәмли ичтимаи сја-си вә дөвләт хадими Фәтәлихан Искәндәр оғлу Хојски 1875-чи ил нојабрын 25-дә (декабрын 7-дә) Шәки шәһәриндә анадан олмушдур. Атасы Искәндәрхан Хојски (1847—1908) рус ордусунун кенерал-лейтенанты иди.

Фәтәлиханын әсли-нәсли Күнәј Азәрбајҗанынын Хој шәһәриндәндир. Онун бөјүк гардашы Нүсәјнгулухан Хојскинин (1869—1955) оғлу Заһидханын 1989-чу ил августун 18-дә Нју-Йоркдан бу сәтирләрин мүүллифәринә јаздығы мәктубдан мәлүм олур ки, Хојскиләрин нәслинин ады Дунбүлү Батман Гылынчдыр. 1804—1806-чы илләрдә Азәрбајҗаны ишғал едән рус ордусунун башчысы кенерал П. Д. Сисианов (1754—1806) Петербурга кәндәрдији рапортда Фәтәлиханын улу бабасы, Хој ханы олан Чәфәргулулу Хан-Хојски кими тәғдим етмишидир. Нәмин дөврдән бу нәсл рус мүстәмләкәси олан Азәрбајҗанда Хојски сојады илә танынмыш, Хојскиләр нәслиндән көркәмли сәркәрдәләр, дөвләт хадимләри вә чохлу зиялы чыхмышдыр. Бунлардан бири дә Фәтәлихан Хојскидир.

Фәтәлихан әввәлчә Кәнчә классик кимназијасынын, 1901-чи илдә исә Москва Университетинин һугуг факултәсини битирмишидир. Фәтәлихан Хојски әввәлчә Кәнчәдә, сонра Сүхум, Батум вә Кутаис дairә мәһкәмәләриндә мүхтәлиф вәзифәләрдә ишләмишидир.

Сја-си бурулганлар әсри олан XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанда Русија мүстәмләкә үсул-идарәсинә гаршы милли истиглал һәрәкатынын тәмәли гојулмаға башланды. 1902-чи илдә өз дөврүнүн көркәмли сја-си вә ичтимаи хадими Мәммәд Әмин Рәсулзадә (1884—1955) Бакыда ингилаби «Мүсәлман Кәнчләри Тәшкилаты»ны јаратды. 1903-чү ил мартын 30-дан Мәммәдаға Шаһтахтылынын (1848—1931) наширлији вә редукторлуғу илә XX әсрин илк Азәрбајҗан гәзети олан «Шәрги-Рус» нәшрә башлады.

1904-чү илин ахырында М. Н. Мөвсүмов (1882—1907), М. Н. Начынски (1875—1931) вэ М. Э. Рәсулзадәнин рәһбәрлији алтында илк мүсәлман соснал-демокраг тәшкилаты «Һүммәт»ин әсасы гојулду. 1905-чи илдә көркәмли Азәрбајчан мүтәфәккири Әһмәд Аға оғлунун (1869—1939) рәһбәрлији илә «Дифаи» партијасы јаралды.

Һәмнин илдә Исмајылхан Зијадханын (1867—1920) башчылыг етдији «Мүдафиә» партијасы мејдана кәлди. Партија, әсасән Азәрбајчанын Кәнчә, Шамхор (Шәм-кир), Зәјәм, Газах вә Курчүстанын Борчалы гәзаларын-да кизли фәалијәт көстәрирди.

1905-чи ил августун 15-дә Нижни-Новгородда јармарка заманы. Ока чајында «Густав Струве» кәмисиндә кизли шәкилдә «Үмүрусиија мүсәлманларынын биринчи гурултајы» ачылмышдыр. Биринчи Үмүрусиија мүсәлман гурултајы, һәмчинин «Үмүрусиија мүсәлман иттифагы»ны—«Иттифаг-и мүсәлимин» партијасыны тәшкил етмәји гәрара алды. Партијанын сәдри вәзифәсинә көркәмли Азәрбајчан мүтәфәккири вә бүтүн Русија мүсәлманларынын өндәри Әлимәрдан бәј Топчубашов (1862—1934) сечилмишдир.

1906-чи ил апрелин 7-дә бүтүн ислам әләминдә мәшһур олан «Молла Нәсрәддин» журналынын илк нөмрәси чапдан чыхмышдыр. Журналын мүдири вә баш мүһәррирләри бөјүк демократ Чәлил Мәммәдгулузадә (1866—1932) вә Өмәр Фаиг Нәманзадә (1872—1938) идиләр. Һәмнин ил нојабрын 1-дә бөјүк Азәрбајчан мүтәфәккири Әлибәј Һүсәјнзадә Туранын (1864—1940) мүдирлији вә редакторлуғу илә һәфтәлик әдәби, елми, сијаси-ичтимаи журнал олан, «Фүјузат»ын нәшри башланмышдыр. «Фүјузат»да чап олуңмуш әсәрләр вә материаллар көстәрир ки, о милли журнал олмагдан чоҳ нәинки. Үмүрусиија мүсәлманларынын, һәтта үмүмдүнја мүсәлманларынын журналы олмаг иддиасыны өз үзәринә көтүрмүшдү.

Русиија империјасынын Икинчи Дөвләт думасы 1907-чи ил февралын 20-дә ачылмышдыр. Азәрбајчандан II Дөвләт думасына сечилән депутатлар Ф. Хојски, Х. Хасмәммәдов, И. Тағыјев, М. Шаһтахтылы, М. Маһмудов вә З. Зәјналов идиләр. Ф. Хојски вә Х. Хасмәммәдов исә һәмнин фраксијанын бүросуна сечилмишдиләр. Ф. Хојскинин мүсәлман фраксијасы илә бирликдә 1907-чи илдә чәкилмиш фото-шәкил бизим дөврә гәдәр кәлиб чатмышдыр.

Парламентин мүсәлман фраксијасы өз програмыны һазырлајыб чап етдирмишдир. Фраксија өз һәмфикирли јолдашларыны вә Русијанын мүсәлман вәтәндашларыны Русија империјасыны идәрә етмә формасыны јенидән гурмаға чағырырды. Бундан башга мүсәлман фраксијасынын парламент габағы ичласларында онун кечмиш өндәри Ә. Топчубашов фәал вә әмәли иштирак едирди. О, бундан өтәри дәфәләрлә Бақыдан Петербурга кетмәли олмуш вә фраксијанын ичласларында әмәли иштирак едәрәк Думада гәбул олуңа чаг јени гануңлар үзрә өз һәмфикирләринә мәсләһәтләр вермишдир.

Фәтәлихан Хојски Думаја милләт вәкили сечилдији вахт Јекатеринодар даирә мәһкәмәсиндә прокурор мүәвини ишләјирди. О, Думанын алты комиссијасынын вә ики шөбәсинин үзвү иди. Ф. Хојски о дөврдә чар Русијасында чоҳ мәшһур олан «Халг азадлығы партијасы»на дахил иди.

Ф. Хојски Думада өз чыхышларында торпаг ислаһатлары мәсәләсиндә дәфәләрлә кениш халг күтләләринин тәрәфиндә дајанараг, «торпаг әкиб-бичәнләрин арасында бәрәбәр шәкилдә пајланмалыдыр» демишдир. О, кечмиш Русија империјасынын учгарларыны мәркәздәч көчәнләрин һесабына мәсқунлашдырмаг вә оңлары истисмар етмәјин гәти әлејһинә олмушдур. Јерли мәһкәмәләр мәсәләсиндә Ф. Хојскинин фикри мүсбәт иди. Онун фикринчә бу мәсәләдә Дума комиссијасынын лаһијәсиндә көстәрилән ислаһатлар јалныз земство вә јерли өзүнү идәрәетмәнин һәјата кечирилдији Русијанын мәркәзи губернијаларыны әһатә едирди.

1907-чи ил мајын 18-дә Ф. Хојски дахил олмагла 173 депутат Думаја мүрачиәт едәрәк, милли вә дини е'тигад үзрә сијаси вә вәтәндашлыг һүғуғларында бүтүн мәһдудлашдырмалары ләғв етмәји тәләб етмишләр. Бундан башга Думада Фәтәлихан Хојскинин бир чоҳ чыхышлары өз дөврү үчүн мүсбәт характер дашыјырды.

Чәми 103 күн өмрү олмуш Икинчи Дөвләт Думасы 1907-чи ил ијунун 3-дә чар һөкүмәтинин вердији манифестә әсасән бурахылды.

Әлибәј Һүсәјнзадә Туран өзүнүн редактору олдуғу «Фүјузат» журналынын сәһифәләриндә Фәтәлихан Хојскинин Русија Дөвләт думасында чыхышларына мүсбәт јанашмышдыр. Бу чүр фикир Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Молла Нәсрәддин» журналында чап олуңмуш јазыларында өз әксини тапмышдыр. Белә мүсбәт фикирләр о дөврүн Азәрбајчан мәтбуатынын дикәр органларында да вардыр.

1908-чи илдә Азербайжан милли гуртулуш һәрәкатынын идеологу вә өндәри М. Ә. Рәсулзадә Теграна жола дүшдү. О, јолүстү Күнәј Азербайжанынын мәркәзи олан Тәбриздә халгымызын милли гәһрәманы Сәттарханла (1867—1914) көрүшмүш вә Иранын бу вилајәтинин бир чох шәһәрләрини кәзмиш вә кәләчәкдә јазачаг мәгаләләри үчүн хејли материал јығмышдыр.

Иранда мәшрутәнин е’ланындан сонра Тегранда нәшрә башлајан вә Европа үсулунда илк күндәлик гәзет олан «Иран-и нов»ун (Јени Иран) мүдири вә баш редактору М. Ә. Рәсулзадә иди. О тәбризди досту Сејид Һәсән Тағызадә (1878—1969) илә бирликдә «Иран демократ партијасы»ны јаратмыш, идеолокијасыны ишләмиш, сонра исә Мәркәзи Комитәсинә рәһбәрлик етмишдир.

1911-чи илдә чар һөкүмәтинин көстәриши илә Иранын һаким даирәләри М. Ә. Рәсулзадәјә өлкә харичинә чыхмағы тәләб етдиләр. М. Ә. Рәсулзадә Түркијәјә мүһачирәтә кетди. О, Истанбулда артыг Азербайжаны тәрк етмиш өз һәмјерлиләри Әлибәј Һүсејнзадә вә Әһмәд Аға оғлу илә јенидән көрүшәрәк ингилаби фәалијәтини давам етдирмәјә башламышды.

М. Ә. Рәсулзадә бурада гурулан «Түрк очағы»на дахил олараг, нәшрә башлајан «түрк јурду» вә «Сәбилүрәшад» журналларында өз әһәмијәтини инди дә итирмәјән хејли мәгаләләрини чап етдирмишдир. Онун Истанбулдан Бақыја өз һәмфикир јолдашларына көндәрдији мәктубларында Азербайжанда чаризмә гаршы мүбаризә апаран кизли бир партијанын јарадылмасына еһтијач олдуғу гејд едилирди. Беләликлә, 1911-чи илин пајызында Бақыда «Мүсәлман Демократик Мүсаваг Партијасы»нын әсасы гојулду. Кизли јарадылмыш бу партијанын баниләри Тағы Нағыјев (1881—1934), Аббасгулу Казымзадә (1882—1947) вә Мәммәд Әли Рәсулзадә (1882—1982) идиләр.

1913-чү илдә Романовлар сүләләсинин 300 иллији илә әләгәдар әфв-үмүмидән сонра Мәммәд Әмин Рәсулзадә Истанбулдан Бақыја гајыдыр, «Мүсәлман Демократик мүсаваг Партијасы»на дахил олур вә тезликлә онун өндәринә чеврилир.

1914-чү ил сентјабрын 16-да шаир, јазычы вә журналист Әлаббас Мүзнибин (1882—1938) редакторлуғу илә ајда ики дәфә нәшр едилән әдәби-ичтимаи, игтисади тарихи вә сијаси журнал олан «Дирилик»ин бириңчи нәмрәси чапдан чыхмышдыр. М. Ә. Рәсулзадәнин «Ди-

рилик нәдир?» адлы баш мәгаләси журналын идеја истигамәтини мүәјјәнләшдирди. О, мәтбуатда чап етдирдији мәгаләләриндә «Азербайжан гајәсини» јаймаға башламышды. Чар һөкүмәтинин губернијалара парчалајыб вә һаким олдуғу әразинин кечмишдә тарихи Азербайжан мөһфумуну дашыдығыны вә әһалинин исә түрк олдуғуну дәфәләрлә гејд етмишдир. Һәмин журналда чап етдирдији «Милли дирилик» мәгаләсиндә о, «халг, милләт вә миллијәт» сөзләринин мә’насыны изаһ едир вә јазырды. «Бир дил илә бәрәбәр һәмин мәдәниј-јәтә малик олан азербайжанлылардан бир миллијәт кими бәһс етмәк олар». Даһа сонрақы мәгаләләринин бириндә о, јазырды: «Дөврүн тәләбатындан асылы олараг әрәб вә фарс дилләриндә өз әсәрләрини јаратмыш бир чох азербайжанлы әдиб вә шаирләри Азербайжан әдәбијәтиндән ајырмаг олмаз!».

Кизлиндә фәалијәт көстәрән «Мүсаваг» партијасынын Кијевдә охујан Азербайжан түркләри арасында да шө’бәси вар иди. Бу шө’бәјә о вахт тәләбә олан Јусиф Вәзир Чәмәзининли (1887—1943) рәһбәрлик едирди. О дөврдә тәләбәләр тәрәфиндән «Азербайжан тарихи»ни јазачаг һәр һансы бир шө’хс үчүн мүкафат тә’јин олунмушду. М. Ә. Рәсулзадә журналда чыхыш едиб һәмин мәсәләдән сөз ачыр: «Бу хүсусда биз азербайжанлылар һамыдан чох ишыгланмаг еһтијачындајыг».

Азербайжан драматуркијасынын баниси М. Ф. Ахундова (1812—1878) бөјүк гијмәт верән М. Ә. Рәсулзадә јазырды: «Фәгәт бу күн Мирзә Фәтәли Ахундову тәдгиг етмәк истәјән бир мүнәггид мөвчуд олан китабханаларымыза кедиб, она даир бир гәдәр олсун мә’лумат јыға биләрми? Вә ја ејәнкәһа Азербайжан түрк тарихи әдәбијәти илә ичтимал етмәк истәјән башга бир мүәссисәјә хүсуси бир мөһәл тапа биләрми ки, орадан истәдији вәсаити етсин». Ону да гејд едәк ки, о дөврдә рус коммунистләринә гујруг булајан јерли ингилабчыларын јазыларында, бу торпағын Азербайжан адландырылмасы барәдә, бу халгын Азербайжан түркләри олдуғу барәдә бир кәлмә дә јохдур.

1912-чи илин сентјабр—октјабр ајларында IV Русија Дөвләт думасына сечкиләр кечирилди. Бақы Јелизаветпол (Кәнчә) вә Ирәван губернијаларындан Дөвләт думасына чәми бир азербайжанлы депутат сечилди. Бу Бақы шәһәринин сакини 27 јашлы Мәммәд Јусиф Һачыбаба оғлу Чәфәров (1885—1938) иди. Сечкиләрдә онун әсас рәғиби Фәтәлихан Хојски олмушду. М. Ј. Чәфәровун

өзүндөн даһа мөшһур олан бир һуғуғчуја гөлөбө чалма-сында дил мәсәләси әсас рол ојнамышдыр. Билдијиниң кими Ф. Хојскинин атасы рус ордусунун кенералы иди, аиләдә рус дили әсас данышығ дили кими истифадә олу-нурду. Бу ән'әнә сөнралар, 1901-чи илдә Фәтәлихан миллијјәтчә рус олан гадынла аилә һәјаты гурдугдан сонра да давам етмишди. Мәһз буна көрә дә Ф. Хојски доғма дилини пис билирди, сечкиләр әрәфәсиндә дә ке-ниш халғ күтләләри гаршысында рус дилиндә чыхыш-лар едирди.

Бахмајарағ Ф. Хојски Русија империјасында танын-мыш һуғуғшүнаслардан бири иди, лакин онун халғымы-зын чаризмә гаршы милли истиглал мүчадиләсиндә ке-ниш ингилаби вә ичтимаи фәалијјәти јох дәрәчәсиндә-дир.

1917-чи илин феврал ајында Русијада буржуа инги-лабы баш верди. Силаһ вә зор күчүнә кичик халғларын торпағларыны ишғал едән, дүнјанын алтыда бир һиссә-сини тутан Бөјүк Русија империјасы дағылмаға үз гој-ду... Әсән азадлығ меһи мүстәмләкә һалында инләмәкдә олан халғларда өз мүстәгил дәвләтләрини јаратмағ ар-зусу баш галдырды. Һәмнин илин мартындан ачығ фәа-лијјәтә башламыш «Мүсават» партијасынын органы «Ачығ сөз» гәзети јазырды: «Шимдијә гәдәр гајәмиз амалымыз мәлум олмајан, һүрријјәт нәдир, тәшкилаг нәдир билмәјән вә үмуми милләтимизә дәстур олачағ милли вә сијаси програмымыз булунмајан, булунса да, миндән биримизин белә хәбәри олмајан биз мүсәлман-лар мүдһиш ингилаб туфанлары ичәрисиндә компассыз ортада галдығымыздан һара кедиб чырпынмағы, һансы тәрәфә вурнухмағы билмәјиб, чәмијјәтләримиз дә дива-нәләр дәстәси кими боғаз-боғаза кәлмишләр».

1917-чи илдә Кәнчәдә Нәсиббәј Јусифбәјлинин (1881—1920) рәһбәрлији алтында «Түрк Әдәм Мәркә-зијјәт партијасы» фәалијјәтә башлады. Партија өз про-грамы илә халғы таныш етмәк үчүн Кәнчәнин Шаһ Аб-бас мәсчидинин һәјәтиндә бөјүк митинг кечирди. Бу митинг «Јашасын демократик республика», «Јашасын Азәрбајчан мухтаријјәти», «Јашасын Түрк Әдәм Мәркә-зијјәт партијасы» шүарлары алтында кечирилмишди.

1917-чи илин апрелиндә Бақыда Гафгаз мүсәлманла-рынын гурултајы чағырылды. Гурултај М. Ә. Рәсулзадә-нин тәклифи илә Русија империјасыны федератив шә-килдә тәшкил етмәк һағгында гәрар чыхарды. Бу гурул-тајда «Азәрбајчан гајәси» јенидән орталыға атылды.

Һәмнин илин мајында маарифпәрвәр Азәрбајчан вар-лыларындан Шәмси Әсәдуллајевин (1840—1913) Москва мүсәлман хејријјә чәмијјәтинә бағышладығы әзәмәтли бинада Русија мүсәлманларынын гурултајы ачылды. Гурултајда М. Ә. Рәсулзадә Русијаны федератив шәкил-дә гурмағ һағгында мә'рузә илә чыхыш етди. Гурултај сәс чохлағу илә М. Ә. Рәсулзадәнин «Түрк татарлығы, Түркүстан, Газахыстан, Башғырдыстан вә Азәрбајчан—Дағыстан кими бир нечә мухтаријјәтләрдән ибарәт ола-чағ кәләчәк Русијаны федератив шәкилдә гурмағ» барәсиндә тәклифини гәбул етди. Ону да гејд едәк ки, һәмнин илин март ајынын 27-дә Бақыда Милли Мүсәл-ман Мүвәгәти Ичрайјә Комитәси јарадылмышды. Бу Комитәнин һеј'әтинә Ә. Топчубашов, Ф. Хојски, М. Ә. Рә-сулзадә, М. Әсәдуллајев, Ә. Әмирчанов вә дикәрләри дахил едилдиләр. Комитә апрел ајында бурахдығы мү-рачизәтнамәдә бүтүн мүсәлманлары милли-сијаси шүра-лар әтрафында бирләшмәјә чағырырды. Комитәнин сәдри М. Һ. һачынски сәдр мүавини исә М. Ә. Рәсулза-дә тә'јин олуномушду.

1917-чи ил мартын 18-дә ишә башламыш хусуси Загафгазија Комитәсинин үзвләри В. Харламов, М. Ј. Чәфәров, А. Папачанов, А. Чхенкели вә К. Абашидзе илк күнләрдә өз чыхышларында халғы мүвәгәти һөку-мәтә јардым көстәрмәјә чағырырдылар.

1917-чи ил ијунун икинчи јарысында «Мүсәлман де-мократик «Мүсават» партијасы» илә «Түрк Әдәм мәркә-зијјәт партијасы» бирләшиб, «Түрк Әдәм мәркәзијјәт партијасы Мүсават» ады алтында чыхыш етмәјә башла-ды. Онун шө'бәләри нәинки Азәрбајчанын бүтүн гәза-ларында вә һәтта Русијанын һәштәрхан, Ставропол шә-һәрләриндә, Украинанын, Күркүстанын вә Ермәнистанын мәркәзләриндә, Түркүстанын мәркәзи Дашкәнддә, Кү-неј Азәрбајчанын мәркәзи Тәбриздә, Иранын Килян вилајәтинин мәркәзи Рәштдә вә Түркијәнин пајтахты Истанбулда тәшкил олуномушду.

Биринчи гурултај әрәфәсиндә нәшр олуномуш «Мүса-ват» партијасынын јени програмында гејд олуномуш: «Милләт дили, дини, ән'әнәси, әдәбијјәти, мәдәнијјәти, тарихи вә адәти бир олан чәмијјәти-бәшәријјә деји-лир... Бу нөгтеји-нәзәрлә бүтүн түркләр бир милләтдир. Милләти бу мә'на илә көтүрмәкдә дин чамәсинин әһә-мијјәти инкар олуномаз. Дин һәјәти-бәшәрдә әвамил мү-һүммәдәндир. Һәр бир дин мүтәдәјјинләри арасында бөјүк бир иртибат вә бир нөв мәдәнијјәт һасил едир.

Христиан мэдэнијјэти, Будда мэдэнијјэти, Ислам мэдэнијјэти дејилэн шејлэр бу иртибатын ејнидир.

Фэгэт бу иртибатда бир миллэт декил, бејнэлмилэлијјэт вардыр. Исламијјэт мүасир мә'на илэ бејнэлмилэлијјэтдир.

Миллэтин дөвлэтэ нисбэтлэ һугуг сијасэтини, миллијјэтин бејнэлмилэллијјэтэ нисбэтлэ һугуг мэдэнијјэтини тә'мин едөчөк үсул анчаг Эдәми-мәркәзијјэт үсул-идарәсидир.

Эдәми-мәркәзијјэт иртибаты гит'ә етмәк декил, вәзи-фәләри мүшәххәс вә мүәјјән етмәк сурәтилә даһа мәтин бир иртибат һасил едәр».

1917-чи ил октябрын 25-дә Петроградда баш вермиш Октябр дөвлэт чеврилишиндән һеч бир хәбәри олмајан М. Ә. Рәсулзадә мүсәлман хејријјә чәмијјэтинә мәнсуб олан мөһтөшәм «Исмаилијјә» бинасынын тәнтәнәли салонунда «Түрк эдәми-мәркәзијјэт партијасы Мүсават»ын биринчи гурултајыны ачараг дејирди: «Әсрләрдән бәри түрк милләти гаранлыглар, јолсузлуғлар, бөһранлы сарсынтылара уграмышдыр вә һәммин әмәлләрин сәбәби илэ нәһәјәт көзү ачылды. Түрк милләтинин мәгсәди тәрәгги етмәк, бәшәријјәт сәһнәсиндә јахшы гохулу бир түрк күлү јетишидирмәкдир».

М. Ә. Рәсулзадә өзүнүн бу тарихи нитгиндә үстүөртүлү шәкилдә бағымсыз Азәрбајчан дөвләтинин јарадыл-масына вә бу јени дөвләтин бағымсыз дөвләтләрлә бир иттифагда олачағына ишарә едир.

Партијанын Кәнчә шө'бәсинин сәдри Нәсиббәј Јусифбәјли исә даһа ачыг чыхыш едәрәк демишди: «Апрел ајында Гафгазја мүсәлманларынын гурултајында һәлә «Мүсават» програмындан ачыг данышмаг мүмкүн олмајан заман, јухуда көрдүм ки, бир вахт кәлмиш һәммин «Исмаилијјә» салонунда милли түрк парламанына дө'вөт олунмасыны көрдүм».

Көрдүјүмүз кими, Н. Јусифбәјлинин бу нитгиндә ачыг шәкилдә Азәрбајчан парламентинин ачылмасына ишарә едилди. Бу исә анчаг бағымсыз дөвләтдә ола биләрди. Бахмајараг ки биринчи гурултајда бу барәдә үстүөртүлү чыхышлар вар иди, лакин бағымсыз Азәрбајчан дөвләтинин јарадылмасы мәсәләси ачыг гојулмамышды. Халгын бу мәсәләјә һәлә там һазыр олмамасы вә силаһлы гүввәләрин јохлуғундан «Мүсават» партијасынын рәһбәрлији анчаг кәлчәк федератив Русијанын тәркибиндә «Азәрбајчан мухтаријјәти» шүарыны ачыг мејдана атымышды. Бу шүар «Јашасын гошма халг республиксы!

Вар олсун милли-мәһәлли мухтаријјәт! Јашасын Азәрбајчан мухтаријјәти!» сөзләри илэ битирди.

Бу шүар о вахт Күнәј Азәрбајчанынын зијалыларына да бөјүк тә'сир етмиш вә орада да Гузәј Азәрбајчаны илэ бирләшиб, ваһид Азәрбајчан дөвләти јаратмаг идејасы ортаја атылмышды.

Биринчи гурултајдан сонра Бақыда вә Азәрбајчанын гәзаларында «Азәрбајчана мухтаријјәт» шүары алтынды кениш халг һәрәкаты башланды. Милли һәрәкәтә рәһбәрлик едән вә гурултајда Мәркәзи Комитәнин сәдри сечилмиш М. Ә. Рәсулзадә партијанын әсас органы «Ачыг сөз» гәзетиндә јазырды: «Гијәмәтдир, сурлар чалыныр, һајдыр галхалым, Азәрбајчан мәчлиси мүәссисаныны дүшүнәлим».

М. Ә. Рәсулзадәнин мәтбуат сәһифәләриндә халга бу мүрачиәти бағымсыз Азәрбајчан дөвләтинин јарадылмасы уғрунда мүбаризәјә чағырды. Әсарәтә, кәләлијә вә бејнәлхаг империализмә гаршы башланмыш бу кениш халг һәрәкаты милли характер дашыјырды. Буну М. Ә. Рәсулзадә өзү дә кизләтмәмиш вә партијанын икинчи гурултајында ачыг чыхыш едәрәк демишди: «Бизим партијамыз синфи дејилдир. Бизим партијамыз миллидир».

Мүстәмләкәдә синфи зиддијјәтләрән сөһбәт ола билмәз, анчаг милли-азадлыг һәрәкатындан данышмаг олар. Бир халгын бағымсыз милли дөвләти јохдурса, онда нәји дәјишмәк лазымдыр? Рус халгы мүстәмләкә дејилди вә онун өз милли дөвләти вар иди. Рус халгы анчаг синфи зиддијјәтләри арадан галдырмаг уғрунда мүбаризә апарырды. Азәрбајчан халгы нә уғрунда мүбаризә апармалы иди? О, Русијанын мүстәмләкәси иди. Азәрбајчан халгынын гаршысында бир проблем кими мүстәмләкә зүлмүндән азад олуб, мүстәгил дөвләтини јаратмаг мәсәләси дурурду. Буна көрә дә халгымызын арзуларындан доғмуш вә милли-азадлыг гәјәси дашыјан бу мүчадилә тарихә милли Азәрбајчан һәрәкаты кими даһил олмушдур.

М. Ә. Рәсулзадә тәрәфиндән ортаја атылмыш «Азәрбајчан гәјәси» вә «Азәрбајчана мухтаријјәт» шүары Иранын пајтахты Тегһранда бөјүк һај-күјә сәбәб олду. Тегһран паниранистләри башда Мәликишүәра Баһар (1886—1951) олмагла «Иран» гәзетиндә буна шиддәтли е'тираз етдиләр: «М. Ә. Рәсулзадә башда олмагла «Мүсават» партијасынын нә ихтијары вардыр ки, Азәрбај-

чана мухтаријјет тэлэб етсин, Азербайчан Иранын дахиндэ бир эјалэтдир».

Бу мäsэлэ илэ äлагäдар М. Ә. Рәсулзадә «Ачыг сөз» гәзетиндә «Азербайчан мухтаријјәти» мәгаләси илэ Тһһран паниранистләринә чаваб верди вә кәстәрди ки, «Мүсават» партијасы Гузеј вә ја Русија Азербайчаны үчүн мухтаријјет тэлэб еләјир вә бунун Күнәј Азербайчанынч һеч бир дәхли јохдур. Бу мäsэлэ әтрафында М. Ә. Рәсулзадәнин фарс дилиндә «Мухтаријјет-и Азербайчан» ады алтында икинчи мәгаләси чап олунду. Әз паниранист фикирләриндән әл чәкмәјән Мәликишүәра Баһар буна јени бир мәгалә илэ чаваб верди вә гејд еләди ки, Азербайчан адыны јалныз Араз чајынын күнејиндә јерләшән әрази дашыјыр. Араздан гузејдә олан әрази исә һеч вахт бу ады дашымамышдыр. М. Ә. Рәсулзадә Тһһран паниранистинә чаваб вермәк мәгсәди илэ «Ачыг сөз» гәзетиндә бөјүк мәгалә илэ үчүнчү дәфә чыхыш етмәјә мачбур олду. «Рәби иштәбә» (Сәһвин дүзәлмәси) адланан бу мәгаләдә Мәммәд Әмин Рәсулзадә јазырды: «Тәкрар едирәм ки, Араз чајынын шимал тәрәфиндән олан гит'әләри (һиссәләри) руслар алдыгдан сонра Азербайчан адыны кәтүрүб бу јерләри Загафгазија адландырдылар ки, Мәвареји Гафгаз олсуг» М. Ә. Рәсулзадәнин Азербайчан истилаһы һаггындакы бу мә'луматынын доғрулуғуну арашдырмаг үчүн хејли тарихи сәнәдләрә диггәт јетирмәк лазым кәлир. Чүнки бу мäsэлә әтрафында нәинки Азербайчан вә рус тарихшүнаслығында, һәтта Иран, Түркијә вә Гәрби Авропа алимләринин әсәрләриндә дә кобуд сәһвләр вардыр. Иддиә олунур ки, Гузеј Азербайчанынын адыны М. Ә. Рәсулзадә башда олмагла «Мүсават» партијасы сүн'и шәкилдә ујдуруб.

Тарихдән мә'лумдур ки, 1804-чү ил јанварын 4-дә Кәнчәнин, 1806-чы ил октябрын 3-дә Бакынын рус гошунлары тәрәфиндән ишғалы баша чатды.

1809-чу илдән башлајараг чар һөкүмәти Араз чајындан шималда јерләшән Гафгаз Азербайчанынын адыны хәритәләрдә вә рәсми сәнәдләрдә бир дәфә дә ишләгмәди.

Авропа дилләриндә Азербайчан һаггында илк китаб 1794-чү илдә Курскда рус дилиндә чап олунмуш С. Д. Бурнашевин (1743—1824) «Азербайчан вилајәтинин тәсвири» адлы әсәридир.

Азербайчан мәһфуму илэ әлагәдар сәнәдләрә мәшһур рус гафгазшүнасы А. Берженин (1828—1886) рәһбәрлији алтында 1889-чу илдә Тифлиседә рус дилиндә чап олун-

муш «Акты собрания Кавказской Археологической комиссии» топлусунун 3-чү чилдндә раст кәлинир.

Һәмин сәнәдләрдән истифадә едиб Русија Иран муһарибәләринә аид елми әсәрләр јазан рус гафгазшүнаслары П. Бутковун, Н. Дубровинин, Н. Белјајевскинин вә башгаларынын әсәрләриндә Гузеј Азербайчанынын да ады чәкилир. Лакин ону да гејд едирик ки, Русија илэ Иран арасында бағланмыш 1813-чү ил Курчүстан вә 1828-чи ил Түркмәнчај сүлһ мугавиләләриндә Гузеј Азербайчанынын ады јохдур. Һәмин сәнәдләрдән истифадә едән тәдигатчылар да кобуд сәһвләрә јол вермиш, мäsәләнин нә јердә олдуғуну дүзкүн баша дүшмәмишләр. Бу сәнәдләр топлусу вә китаблар о вахт чап олунуб ки, нә М. Ә. Рәсулзадә анадан олмушду, нә дә «Мүсават» партијасы јаранмышды. Бүтүн бу арашдырмалар кәстәрди ки, шәхсән М. Ә. Рәсулзадәнин бөјүк сәји, тәшәббүсү вә вәтәнпәрвәрлији сәјәсиндә «Мүсават» партијасы өлкәнин тарихи адыны кери гајтармыш вә бәрпа етмишди.

1917-чи илин октябрында Петроградда һакимийјәти әлэ алан болшевикләри хүсуси Загафгазија Комитәси танымады. Һәмин ил нојабрын 28-дә Тифлиседә Загафгазија Комиссарлығы јаранды. Загафгазија Комиссарлығындан Азербайчанда 4 партијаја мәнсуб 44 нүмајәндә иштирак едирди. Онларын һамысы М. Ә. Рәсулзадәнин сәдр олдуғу мүсәлман фраксијасы ады алтында бирләшмишдиләр.

Ф. Хојскинин Загафгазија комиссарлығында иштиракы 1918-чи ил февралын 14-ә аид тарихи сәнәдләрдә әксини тапыб. Һәмин илин февралын 23-дә олан чыхышында Түркијә илә апарылан данышыгларла әлагәдар о гејд едирди: «Сүлһ данышыглары апармаг үчүн јерин сечилмәсинин мәнәсы јохдур, лакин Трабзон нараһат олан јердир вә битәрәф золагда сәрфәли јер сечмәк чәтиндир».

«Һәмин ил мартын 11-дә Загафгазија Сејминдәки аловлу чыхышында Ф. Хојски дејирди: «Вәтәндашлар, Загафгазија Сејминин үзвләри! «Мүсават» партијасы вә битәрәфләр групу адындан буну демәји өзүмә шәрәф һесаб еләјирәм. Бизим фикримизчә зорла белә һадисә нәзәрдә тутулурса вә бу чүр вәзијјет әсас кәтүрүлүрсә, һансы ки бизим јени мүбаһисәјә сәбәб ола билмәз, (сәс «дүздүр»)... Түркијә һөкүмәти дәфәләрлә бизә мүстәгил ваһид кими бахмыш вә бу идејаны һәмишә гәбул етдирмәјә чалышмышдыр. Түркијә һөкүмәти Загафгазија һө-

күмәтинә тәклиф етмишдир ки, мүстәгил данышыглар апармаг үчүн Брест-Литовск сүлһ конфрансына өз нүмајәндәләрини көндәрсин. Загафгазија һөкүмәти исә мүхтәлиф мүлаһизәләр үзүндән буну мүмкүн һесап ејләмәмишдир. Түркия һөкүмәти дәфәләрлә Загафгазија һөкүмәтинә мүрачиәт едәрәк онун мүстәгиллијини гејд етмишдир. Биз исә мүәјјән чаваб вермәмишик. Биз Сејмин кечмиш ичласында, һансы ки бу мәсәлә ајдын вә гәти бизим гаршымызда гојулмушдур, һәлә мүәјјән чаваб вермәмишик. Буна көрә инди Түркия һөкүмәти бизә Русија Республикасынын бир һиссәси кими бахыр вә бизә Русија Республикасынын бир һиссәси кими мүрачиәт едирсә, Русија Республикасы илә бағланмыш сүлһүн шәртләрини јеринә јетирмәји тәләб ејләјирсә, буна мәнтиги чәһәтдән јанашмаг лазымдыр... Бунунла әлагәдар олараг мүтләг бизим кәләчәк һәрәкатымызын сурәтини мүзакирә етмәк лазымдыр» (*мүсәлман фраксијасы тәрәфиндән алгышлар*).

Загафгазија Комиссариатынын сәдри һәмин ичласда чыхышында гејд етмишди ки, «Сејмин үзвү олан Хан Хојски бизим сәһвләримиз барәдә данышды, о чүмләдән Загафгазија Комиссариатынын өз вахтында мүстәгиллијини е’лан етмәк барәдә Түркиянин тәклифинә разылашмамышды. һөкүмәт, о чүмләдән һөкүмәтин үзвү Хан Хојски јаддан чыхарыр ки, Комиссариат һәлә ләғв олунајыб...».

Загафгазија Комиссариатынын сәдри Кекечкоринин бу чыхышындан сонра Ф. Хојски сөз алыб демишдир: «...Загафгазијанын мүстәгиллији барәдә Түркия һөкүмәтинин телеграмына о вахт биз дүзкүн чаваб верә билмәдик. Бу да, јәгин ки, Түркия һөкүмәтинә бизи Русија Республикасынын бир һиссәси кими бахмаға әсас вермишдир...»

1918-чи ил апрелин 22-дә Загафгазија Сејминин ичласында мүсәлман фраксијасынын сәдри М. Ә. Рәсулзадә гәти сурәтдә Загафгазијанын мүстәгиллијинин е’лан олунасы мәсәләсини гојду. һәмин күн Сејмин ичласында Загафгазија Федератив Демократик Республикасынын јарадылмасы е’лан олуңду. Фәтәлихан Хојски һәмин һөкүмәтдә әдлијә назири вәзифәсиндә ишләмишдир.

Загафгазија Сејминдә олан фраксијалар арасы дахили чәкишмәләр мајын 26-да Загафгазија Федератив Демократик Республикасынын ләғв олунасына сәбәб

олду. һәмин күн Күрчүстан өз истиглаллијәтини е’лан етди.

Мајын 26-дан башлајараг һәмин ајын 28-дә е’лан олуна Истиглал Бәјаннамәсинә гәдәр һадисәләрин кедиши 1918—1920-чи илләрдә Бақыда Азәрбајчан вә рус дилләриндә чап олуңмуш мәтбуат сәһифәләриндә өз әксини там тапмамышдыр. Кениш охучу күтләси үчүн чох марағлы олан һәмин ики күндә баш верән һадисәләрин кедиши илә јахындан таныш олмаг үчүн биз өз дөврүнүн сијаси вә ичтимаи хадими олмуш Әкбәраға Шејхүлисламовун (1891—1961) 1952-чи илдә Парисдә нәшр олуна «Азәрбајчан» журналында «Азәрбајчан нечә гурулду» адлы хатирә јазысындан истифадә едирик. Мүәллиф Истиглал Бәјаннамәсинин е’лан олуңмасында јахындан иштирак етмиш вә 1919-чу илин әввәлләриндә Ә. Топчубашовун рәһбәрлији алтында Азәрбајчан Демократик Республикасы нүмајәндәлијинин тәркибиндә Версал сүлһ конфрансында иштирак етмәк үчүн Парисә кетмишди. «Һүммәт» (меншевик) партијасынын үзвү олан Ә. Шејхүлисламов хатирә јазысында Азәрбајчан Милли Шурасынын тәркибиндә олан башга партијаларын нүмајәндәләринә гаршы мүнәсибәтини дә кизләтмәмишди. Онун бу хатирә јазысында тарихилик нөгтејинәзәринчә дүрүст олмајан бә’зи сәһвләри дә вардыр. Лакин буна бахмајараг бу јазы һәмин дөврү арашдырмаг үчүн, хүсусән 26—28 мај һадисәләри бунлара һазырлығы изләмәк бахымындан чох гијмәтлидир.

1918-чи ил мајын 27-дә мүсәлман партијаларынын нүмајәндәләри јаранмыш сијаси вәзијәти мүзакирә етмәк үчүн кечмиш Гафгаз чанишининин сарајына топлашды. Ичлас Батумдан гајытмыш Загафгазија Мәркәзи Мүсәлман Шурасынын үзвү Нәсиббәј Јусифбәјлинин чыхышы илә башланды. О, Батумда түрк һөкүмәт нүмајәндәләри илә көрүшмәси барәдә мә’лумат верди. Бу мә’луматдан сонра Азәрбајчан Милли Шурасынын рәјасәт һеј’әтинә сечки башланылды. Кизли сәсвермә вә сәс чохлағу илә һәмин дөврдә һәлә Батумда олан вә түрк һөкүмәти илә мүгавилә бағламаг үчүн галмыш «Түрк әдәм-мәркәзијәт партијасы Мүсават»ын сәдри М. Ә. Рәсулзадә Милли Шуранын Сәдри сечилди. һәмин партијанын Мәркәзи Комитәсинә дахил олан һәсәнбәј Ағајев (1875—1920) онун мүавини тә’јин олуңду. Милли Шуранын рәјасәт һеј’әтинин үзвлүјүнә «Мүсават» партијасы вә битәрәф демократик группдан М. һ. һаһынски, Н. Јусифбәјли, Х. Хасмәммәдов вә М. Ј. Чәфә-

ров, Мүсәлман социалист блокундан Х. Мәлик-Асланов вә Ч. Гачынски, «Һүммәт» (меншевик) партијасындан Ә. Шейхүлисламов, «Иттиһад» партијасындан Х. Султанов сечилдиләр. Бундан сонра Милли Шураның Ичрай-јә Органы јарадылмыш вә Ф. Хојски онун сәдри сечилмишир. Бу һазырлыг тәдбирләриндән сонра Н. Ағажевин сәдрлији илә Милли Шура јаранмыш сијаси вәзијәтин мүзакирәсини кечирди.

Ә. Шейхүлисламов јухарыда адыны гејд етдијимиз хатирәсиндә јазырды: «Бизим, ики социалист партијасынын јени програмы бу иди:

1. Гафгазијаның бирлијини сахламаг.

2. Умуми Гафгаз идарәси Азәрбајчан үчүн даһа әл-веришли олур. Азәрбајчанда олан дәрәбәјлик, анархија тезликлә ләғв едиләрәк һәјат даһа доғру бир демократик шәкил алыр.

3. Гафгазија Сејминдә әксәријјәт мүсәлманлардан олачаг. Чүнки Шимали Гафгазија Сејмә кәлмәк үзрәдир. Азәрбајчанлыларла бәрәбәр Гафгазын 65 фаизини әл-ләриндә тутарлар. Демәк ки, аз бир заман сонра мүсәлманлар там өзләринә лајиг олан бир јер тута биләчәкләр. Биз, Шимали Гафгазијалылар илә азәрбајчанлылар Гафгаз сијасәтиндә һеч фәрг көрмәјәрәк там бәрәбәрликлә чалышырыг... Онун үчүн биз социалистләр јалныз бир Гафгаз тәрәфдары олуб, ајрыча тәк бир Азәрбајчан әлејһиндә идик. Һәтта мәним Исвечрә шәкли Кантонал олараг үмуми бир Гафгазија лајиһәми Сејм гәбул етмишиди.

4. Мадам ки, биз инди бир әмирвағи гаршысындајыг, Гафгазија Бирлији јохдур. Азәрбајчан да истиглалыны е'лан едәрәк гоншуларынын кетдији јолдан кетсин. Онун үчүн социалистләр мүстәгил Азәрбајчан әлејһдарлығыны бурахыб биринчи планда истиглалијјәтчи олдулар. Башга партијалар арасында һәм шәхси, һәм дә сијаси дост вә фикир гардашларымыз варды.

Султан Мәчид Гәнизадә («Иттиһад» партијасы), Нәсиббәј, Хәлилбәј, Шәфибәј («Мүсават» партијасы) вә саир фикир гардашларыны көрдүк.

Мүзакирә давам етмәкдә икән гоншуларымыз күрчүләр вә ермәниләр арасында чүрбәчүр шајиәләр долашмагдадыр. Азәрбајчан өзүнү Түркијәјә илһаг етмәки бәјан едәчәк. Сарајын гаршысында он беш миндән зијадә ермәни, күрчү топланыб бизим гәрарымызы көзләјирди. Мәчлис топландығы, јемәк үчүн тә'тил етдији заман бајырда дуранлар, истиглалијјәтми, јохса илһагмы е'лан

едәчәксиниз? Милли Шураның икијә бөлүндүкү доғруму? — суаллары илә әтрафымыза јығышырдылар.

Бу гәдәр вәсвәсә вә һәјәчан ичиндә Милли Шура мүзакирәни давам етдирирди. Ики күн ики ил үзунлуғуну верирди. Батумдан Османлы дөвләти нүмајәндә һеј'әти тәрәфиндән бизә бир хәбәр кәлди: «Түркләр илһаг олунурса болгарлар түркләрдән мүкафат олараг Әдирнәни истәјирләр. Бу хәбәр үзәринә илһаг истәјәнләрин түркләрдән сон үмиди кәсилди. Истиглалијјәт тәрәфдарлары күчләндиляр...»

1918-чи ил мајын 28-дә саат 12-дә Ермәни Милли Шурасы Ермәнистаның истиглалијјәтини е'лан етди. Һәммин күнүн ахшамы кечмиш Гафгаз чанишининиң сарајында Загафгазија Сејминин Мүсәлман Фраксијасынын топланмасы үчүн ајрылмыш мави салонда, Русија Думасынын вә Мүвәггәти һөкүмәтин кәстәриши илә јаранмыш хүсуси Загафгазија Комитәсинин үзвү олмуш Мәммәд Јусиф Чәфәров өз катиби Мейһибәј Гачынски (1879—1941) вә онун көмәкчиси Әлибәј Зүлгәдәровла рәјасәт һеј'әтиндә отурдулар. Н. Ағажев Азәрбајчан Милли Шурасынын ичласыны ачды. Һәммин ичласың кедишини Ә. Шейхүлисламов өз хатирәләриндә белә тәсвир едир: «Һәсәнбәј Ағажев мәчлиси ачды вә деди ки: «Анлашма бүтүн үзвләр арасында тамамдыр. Рә'ј вермәк һәр үзвүн вәзифәсидир. Битәрәф галмаг истәјәнләр лүтфән мәчлиси тәрк етсинләр». Һеч кимсә јериндән гымылданмајыр.

Һәсәнбәј Азәрбајчан милләтинин «Мүстәгил вә азад бир дөвләт олмасыны» рә'јә гојур. Катиб Мустафа Маһмудов исмләри охудугча һәр үзв, ајры-ајры «Разијам» чавабыны верир. Сәдр (Рәис) Доктор Һәсәнбәј галхараг бүтүн үзвләрә хитабән деди: «Бу саатда, јә'ни сәккизә он дөгигә ишләмиш кечә Азәрбајчан Истиглалијјәти Милли Азәрбајчан Шурасы тәрәфиндән гәбул едилмишир».

Беләликлә, күндоған өлкәләрин гапысында, 1918-чи ил мајын 28-дә ахшам саат сәккизә он дөгигә ишләмиш Азәрбајчан Милли Шурасы тәрәфиндән Азәрбајчан истиглалијјәти е'лан олунду. Бундан сонра Азәрбајчан Милли Шурасынын үзвләри ајаг үстә дурараг Н. Ағажев тәрәфиндән охунан Истиглал бәјаннамәсини динләди: «Бөјүк Русија ингилабынын кедишиндә Русијада рус гошунларынын Загафгазијаны тәрк етмәсинә кәтириб чыхаран вә дөвләт организминин ајры-ајры һиссәләрини дағыдан сијаси гурулуш мејлана кәлди. Өз күчләри

һесабына Загафгазија халглары Загафгазија Демократик Федератив Республикасы җаратдылар. Фәгәт, сijasи һадисәләрин сонракы кедишатында күрчү халгы Загафгазија Федератив Республикасынын тәркибиндән чыхыб мүстәгил Күрчүстан Демократик Республикасы җаратмаг гәрарына кәлди.

Русија вә Османлы империјасы арасында җаранан мүһарибәнин даҗандырылмасы илә әлагәдар олараг Азәрбајчанын индики сijasи вәзијјәти, һәмчинин өлкәдә җаранмыш һәдсиз анархија Загафгазијанын чәнуб вә шәрг гримини тәшкил едән Азәрбајчана, Азәрбајчан халгларыны дүшдүкләри дахили вә харичи вәзијјәтдә чыхармаг наминә өз дәвләтини җаратмағы һөкм едир. Буна әсасән халг сәсвәрмәси јолу илә сечилән Азәрбајчан Мүсәлман Милли Шурасы бу күндән бүтүн халга бәјан едир:

1. Бундан белә Азәрбајчан халглары суверен һүгүгларын дашыҗычысыдыр. Загафгазијанын чәнуб вә шәрг һиссәләриндән ибарәт олан Азәрбајчан—тамһүгүглу вә мүстәгил дәвләтдир.

2. Мүстәгил Азәрбајчанын сijasи гурулуш формасы демократик республикадыр.

3. Азәрбајчан Демократик Республикасы бејнәлхалг бирлијин бүтүн үзвләрилә, хүсүсән һәмсәрһәд халглар вә дәвләтләрлә достлуг әлагәләри җарадачаг.

4. Азәрбајчан Демократик Республикасы өз сәрһәдләри дахилиндә миллијјәтиндән, дининдән, ичтиман вәзијјәти вә чинсиндән асылы олмајараг, бүтүн вәтәндашдыг вә сijasи һүгүглар барәдә зәманәт верир.

5. Азәрбајчан Демократик Республикасы онун әрасисиндә јашајан бүтүн халгларын сәрбәст инкишафына шәрәнт җарадачаг:

6. Мәчлис-мүәссисанын чағырылмасына гәдәр Азәрбајчанда али һакимијјәт халгын сәсвәрмә јолу илә сечдији Милли Шура вә Милли Шуранын гаршысында чавабдәһ олан мүвәггәти һөкүмәт сајылыр».

Истиглал Бәјаннамәси Азәрбајчан Милли Шурасы үзвләри тәрәфиндән гәбул едилдикдән сонра, тәкчә түркдилли халглар арасында дејил, бүтүн ислам аләминдә илк дәфә олараг республика үсул-идарәсинә гәдәм гојан Азәрбајчан халгынын илк мүстәгил һөкүмәтини тәшкил әтмәк битәрәф Фәтәлихан Хојскијә тапшырылды. О, бир саатдан сонра Мүвәггәти һөкүмәтин һеј'әтини Милли Шураја тәгдим етди:

1. Назирләр Шурасынын сәдри вә дахили ишләр назир — Ф. Хојски (битәрәф).

2. Һәрби назир — Х. Султанов («Иттиһад» партијасы).

3. Харичи ишләр назир — М. Һ. һачынски («Мүсават» партијасы).

4. Малијјә вә халг маарифи назир — Н. Јусифбәјли («Мүсават» партијасы).

5. Әдлијјә назир — Х. Хасмәмәдов («Мүсават» партијасы).

6. Тичарәт вә сәнәјә назир — М. Ј. Чәфәров (битәрәф).

7. Торпаг вә әмәк назир — Ә. Шејхүлисламов («Һүмәт» партијасы).

8. Нәглијјат, почт вә телеграф назир — Х. Мәлик-Асланов (битәрәф).

9. Дәвләт нәзарәти — Ч. һачынски («Мүсәлман социалист блоку»).

Истиглал бәјаннамәсинин е'лан олунмасында иштирак етмиш Азәрбајчан Милли Шурасынын үзвләри вә халгымызын артыг бу дүнјадан чохдан көчмүш вәтәнпәрвәр оғуллары бунлар иди: 1. һәсәнбәј Агајев; 2. Мустафа Маһмудов; 3. Фәтәлихан Хојски; 4. Хәлилбәј Хасмәмәдов; 5. Нәсиббәј Јусифбәјли; 6. Мир һидајәт Сејидов; 7. Нәриманбәј Нәриманбәјли; 8. һејбәтгулу Мәммәдбәјли; 9. Мәһдибәј һачынски; 10. Әләскәр бәј Маһмудбәјов; 11. Асланбәј Гардашов; 12. Султан Мәчид Гәнизадә; 13. Әкбәраға Шејхүлисламов; 14. Мәһдибәј һачыбабабәјов; 15. Мәммәд Јусиф Чәфәров; 16. Худадбәј Мәлик-Асланов; 17. Рәһимбәј Вәкилов; 18. һәмидбәј Шаһтахтински; 19. Фиридунбәј Көчәрли; 20. Чамобәј һачынски; 21. Шәфибәј Рүстәмбәјов; 22. Хосровбәј Султанов; 23. Чәфәр Ахундов; 24. Мәммәд Мәһәррәмөв; 25. Чавадбәј Мәлик-Јеганов; 26. һачы Молла Сәлим Ахундзаде.

Ә. Шејхүлисламовун јаздығы хатирә-јазыја әсасән, Азәрбајчан Милли Шурасынын үзвләри ичлас бағландыгдан сонра севинчдән көзләри јашла долмуш һалда бир-бирләрини тәбрик едирдиләр. Чанишин сарајынын гаршысында дуран ермәниләр вә күрчүләр «Јашасын Мүстәгил Азәрбајчан!» сөзләрилә сарајдан чыхан Азәрбајчан Милли Шурасынын үзвләрини бөјүк бир севинчлә гаршылајырдылар».

Азәрбајчан истиглалијјәтинин е'лан олунмасы һагында мајын 30-да дүнјанын бүтүн сijasи мәркәзләринә

Константинополь (Истанбул), Берлин, Вјана, Парис, Лондон, Рома, Вашингтон, Софија Бухарест, Тегран, Мадрид, Гаага, Москва, Столхольм, Кијев, Христианија (Осло) вэ Токио шэһэрлэринэ радиотелеграфла ашагыдакы мэлумат верилмишдир:

«Харичи ишлэр назирлијинэ. Күрчүстанын чыхмасы илэ Загафгазија Федератив Республикасынын парчаланмасы нэтичэсиндэ Азэрбајчан Милли Шурасы 1918-чи ил мајын 28-дэ Азэрбајчан истиглалијјэтини елан етмиш, тэркибинэ Гэрби вэ Чэнуби Загафгазија дахил олан Азэрбајчан Республикасыны гурмушдур. Сиз зати-алилэриндэн хаһиш олунур ки, бу барэдэ өз һөкүмэтинизэ мэлумат верэсиниз. Мэним һөкүмэтимин мүвэггэти јери Јелизаветпол (Кэнчэ) шэһэридир».

Гол чэкмишдир: Азэрбајчан Республикасынын Назирлэр Шурасынын сэдри Хојски.

Милли-демократик гүввэлэрин вэ вэтэнпэрвэр оғуларын бөјүк четинликлэр вэ мährумијјэтлэр һесабына гурдуғу вэ халгымызын ХХ эсрдэ илк мүстэгил дөвлэти олан Азэрбајчан Демократик Республикасы белэ јаранды. Белэликлэ, һэмин дөврдэн башлајараг «Азэрбајчан» ады чографи анлајышдан бирдэфэлик сијаси мэфһума чеврилди.

Ијунун 16-д Күрчүстан вэ Ермэнистан Республикалары илэ сэрһэд мäsэлэлэрини вэ дипломатик элагэлэри ганун-гајдаја салараг Батумдан гајыдан М. Ә. Рәсулзадэнин рәһбэрлији алтында Азэрбајчан Милли Шурасы вэ он табе олан Мүвэггэти һөкүмэт Кэнчэјэ көчдү.

Һэмин дөврдэ Азэрбајчан Республикасынын мүвэггэти пајтахты елан олунмуш бу шэһэр башда кенерал Фэрит Нуру (1889—1949) олмагла једди минлик түрк гошун һиссэлэринин нэзарэти алтында иди. Мäsэлэни ајдынлашдырмаг үчүн Нуру паша илэ көрүшэ Азэрбајчан һөкүмэти адындан М. Ә. Рәсулзадэ, Ф. Хојски вэ М. Н. Гачынски кетмишди. Нуру паша онлара: «Бэн әскәрэм, сијасэтдэн анламам, ордунун сијаси мүшавири Әһмэд Аға оғлудур. Онунла көрүшүнүз», — демиш вэ башга мүзакирәјэ кирмәји гәбул етмәмишдир. Артыг Түркијэдэ Әһмэд Аға оғлу кими танынан Әһмэдбәј Ағажев исэ адлары јухарыда чәкилән Азэрбајчан Республикасынын һөкүмэт нүмајэндэлэринэ демишдир: «Сиз Милли Шураны бурахыңыз, һөкүмэтдэн чәкилиниз. Нуру паша истәдији шәхсләрдән бир Азэрбајчан һөкүмәт гурар». Әһмэдбәј Аға оғлунун бу тәклифини гәбул етмәјән Азэрбајчан һөкүмэти нүмајэндэлэри ону Милли

Шураја чатдырдыгдан сонра «Һүммәт» (меншевик) вэ «Мүсәлман социалист блоку»нун үзвлэри Мүвэггэти һөкүмәтдән чыхдылар. Белэликлэ, Фәтәлихан Хојскинин башчылыг етдији Мүвэггэти һөкүмәт истәфаја чыхмаға мәчбур олду.

1918-чи ил ијунун 17-дэ М. Ә. Рәсулзадэнин сәдрлији алтында Азэрбајчан Милли Шурасынын ичласы олду, јени һөкүмәт кабинетини тәшкил етмәк Фәтәлихан Хојскијэ тапшырылды. О, Азэрбајчан Республикасынын икинчи кабинетини тәшкил етди. Ф. Хојски икинчи кабинетэдэ Назирлэр Шурасынын сәдри вэ әдлијјэ назирли вәзифэлэрини јеринэ јетирди.

М. Ә. Рәсулзадэ Азэрбајчан Милли Шурасынын ичласыны баглајаркән өзүнүн аловлу нитгиндэ демишди: «Дүнја мұһарибәси вэ Русија ингилабынын тәсири илэ јени доғмуш вэ һәјат сијасәтинэ илк гәдәм басмыш Азэрбајчан гајәси әһатэ олунмаз мұһүм дәгигәләр кечирир. Бу јени түрк нүзад сијасәти ришэ вэ булаг булуд да милләтләр зүмрәсинэ бир әмәли һәјат олараг кирә биләчәк, јохса сысга чочуглар кими сүдәмәр һалында икән тәрки һәјат едәчәкмидир? Иштә бүтүн зәһилэри ишғал едән бир мäsәлэ. Иштә бир заман ки, мүгәддарат миллилији әллэринэ аланлар үчүн Азэрбајчан нүзаддини тәләф етдирмәмәк кими мүшкүл фәгәт мүшкүллији илэ бәрәбәр шәрәфли бир вәзифә вэ мäs'улијјәт тәртиб едијор. Иштә бөјлэ бир заманда бир мäs'улијјәт эзминин бар күрани алтына кирмиш олдуғу һалда Фәтәлихан чәнәблары һүзүр көзә чыхыб да, етимад көзү истәмәклэ кәндисинэ игтидар арајыр...».

Гаршыја чыхан бүтүн четинликләрә бахмајараг Азэрбајчан Республикасы һөкүмэти Кэнчэдэ дөвләт апаратыны гурмаға башламыш вэ кенерал-лејтенант Әлиаға Шыхлинскинин (1865—1943) рәһбэрлији алтында Азэрбајчан корпусунун тәшкили мäsәләсини сүр'әтләндирмишди. Бундан башга, Азэрбајчан Республикасынын һөкүмэти «Бөјүк Русија» шүары илэ зәһәрләнмиш элементләр әлиндән Бакыны азад етмәк үчүн түрк гошун һиссэлэринин команданы кенерал Фэрит Нуру илэ вэ онун сијаси мүшавири Әһмэдбәј Аға оғлу илэ үмуми бир дил тапа билмишләр. Һэмин дөврдэ Азэрбајчан Милли Шурасынын сәдри М. Ә. Рәсулзадэ вэ һөкүмәтин харичи ишләр назирли Ә. Топчубашов Бакы мäsәләсинин һәлли илэ элагәдар Истанбула јола дүшдүләр.

1918-чи ил сентјабрын 15-дэ Азэрбајчан Республикасынын пајтахты Бакы тәркиби меншевик, есер вэ даш-

наклардан ибарэт олан вә «Сентрокаспи диктатурасы» адланан ојунчаг «Һөкүмәт»дән тәмизләндиқдән сонра, һәмин ајын 16-да Азәрбајчан Республикасынын һөкүмәти хусуси гатарла Бакыја кәлди.

Азәрбајчан истиглалижјәтинин е'лан олунмасы хәбәри 1918-чи илин пајызында һәлә дә Антанта гүввәләринин тапдағы алтында инләмәкдә олан Түркијәнин пајтахты Истанбула да чатды. Истанбул университетиндә Азәрбајчан истиглалижјәтинә һәср олунмуш бешминлик јығынчагда түрк елләринин бөјүк оғлу Јусифбәј Ағчура оғлу (1876—1935) чыхыш едәрәк демишди: «...Илк өнч» сизә, еј мүтәвази, фәдакар вә аличәнаб Османлы гардашлар, сизә, бу бөјүк вагај тарихи илә, түрк аләминдә биринчи дәфә гурулан Түрк Чүмһуријјәтини тәбрик едијорум». О, сонра үзүнү азәрбајчанлы теләбәләрә тутараг өз чыхышыны белә гуртармышды: «Сизә, Азәрбајчан түркләри, еј мүаззәз гардашлар, сизә тәвәнгүһ вә хитаб едәрәк, һәр милләтин һәјатында ән бөјүк сәадәт олан Истиглалда наилијјәтиниздә сизи дә тәбрик едијорум...».

Мәшһур түрк шаирәси Халидә Әдиб Әдивар әлини Азәрбајчанын үчрәнкли — ај-улдузлу бајрагына тутараг нитгини «Танры сәнә гара күн көстәрмәсин!...» — сөзләрилә гуртармышды.

Османлы һөкүмәтинин маариф назири олмуш һәмдулла Сүһни 1921-чи илдә јазырды: «Биз Азәрбајчанын Истиглалижјәти барәдә хәбәри ики ил бундан әввәл ишғал олунмуш Истанбулда алмышдыг. Биз, чохла чәсусларла әһатә олунмасына бахмајараг, университетин залына јығылмыш беш минә јахын вәтәндаш Азәрбајчанын азадлығынын бөјүк күнүнү бајрам етмишдик. Һәмин күн бизим ағлајан көзләримиз севинирди».

Бөјүк Азәрбајчан мүтәфәккири Әлибәј Һүсејнзадә Туран һәмин дөврдә Түркијәнин «Һилали Әһмәри чәмижјәти»нин тәркибиндә бир һәким кими ики һәфтә өлкәнин мүвәггәти пајтахты Кәнчәдә олмуш вә Истанбула дөндүқдән сонра, 1918-чи ил ијулун 24-дә «Һилали Әһмәргәзети»ндә јазмышды: «Һилали Әһмәријәнин бајрағы бизимкинин ејни олан фәгат ал рәнкли милли бајрағында бејаз һилал гаршысында беш шүалы (кушәли) јеринә сәккиз шүалы (кушәли) бир јылдыз булунан бир мәмләкәтдән, Гафгазија Азәрбајчанындан, Азәрбајчан Чүмһуријјәтиндән, даһа доғрусу, Гафгазија Түрк Дөвләтиндән бир нәбзә бәһс етмәк истәрим. Даһа ики һәфтә олмады ки, бу кәнч дөвләтин мүваггәт пајтахты Кәнчә шәһәрини тәрк етдим. Мүваггәт пајтахт дијорум, чүнки

Азәрбајчанын тәбии пајтахты петрол мәнбәи олан Бакидир. Тифлиссиз Күрчүстан нә исә, Бакисиз дә Азәрбајчан одур. ...Азәрбајчаны гутаран Анадолу кәнди кәндини дә гутаријор, буна шүбһә етмәјиниз! Дејирләр ки, дағ даға говушмаз исә инсан инсана говушур! Хејир, тарихин өјлә анлары вардыр ки, дағ да даға говушур, бу күн Ерчијес дағы Гаф дағына говушјор вә говушдугча јүксәлијор...!»

Әлибәј Һүсејнзадә Туранын бу мәгаләсиндән мә'лум олур ки, Азәрбајчан Республикасы һөкүмәтинин һәлә мүвәггәти пајтахты олан Кәнчәдә дөвләт апаратыны гурдуғу дөврдә бајрағы ал рәнкли вә сәккиз кушәли иди.

1918-чи ил ијунун 27-дә Азәрбајчан Республикасы һөкүмәтинин гәрары илә түрк дили, даһа доғрусу Азәрбајчан түркчәси дөвләт дили кими гәбул едилди. Јенә дә һәмин илин нојабрын 9-да Азәрбајчан һөкүмәтинин гәрары илә јашыл, гырмызы вә мави рәнкләрдән, ағ ајпара вә сәккизбучаг улдуздан ибарәт олан бајраг, милли бајраг кими гәбул едилди.

Түркијәнин Биринчи дүнја мүһарибәсиндә мәғлубижјәти илә әлагәдар олараг 1918-чи ил октябрын 30-да бағланмыш Мудрос мүгавиләсинә әсасән түрк гошунлары Азәрбајчаны тәрк етмәли олдулар. Онларын јерини Антантанын мүттәфиг гошунлары әвәз етмәјә башлады. Бунула әлагәдар олараг Азәрбајчан һөкүмәтинин Ә. Ағаоғлу, Н. Јусифбәјли вә М. Рәфијевдән ибарәт олан нүмајәндә һеј'әти Бакыны Антанта дөвләтләри адындан тутачаг инкилис һәрби һиссәләринин команданы кенерал В. М. Томсонла көрүшмәк үчүн Иранын Әнзәли шәһәринә јола дүшдүләр. Онларын әсас мәгсәди В. Томсонун Азәрбајчан Демократик Республикасыны бир дөвләт кими танымасы иди. Лакин инкилис гошунларынын команданы онларын бу фикрини гәти сурәтдә рәдд етмиш вә «Азәрбајчан Республикасы һөкүмәти»нин түркләрин көстәриши илә јарандығыны вә кениш халг күтләләри ичәрисиндә һеч бир дајаға малик олмадығыны гејд етмишдир. Һәмин дөврдә Азәрбајчанда вәзијјәт олдугча ағыр иди. Бүтүн өлкә эразисиндә чәми 1500 нәфәрдән ибарәт әскәр вар иди. Азәрбајчанын пајтахты Бакыја исә 500 нәфәрлик полис нәзарәт едирди. Буна көрә Алманија вә Түркијәни мүһарибә мејданларында мәғлуб етмиш Антанта һәрб гүввәләринә гаршы Азәрбајчан Республикасы һөкүмәтинин һәрби мејдан ачмасы күлүнч оларды. Она көрә дә бүтүн мәсәләләри

ағылла вә дипломатик васитэлэрлэ һәлл етмәк лазым иди.

1918-чи ил ноҗабрын 16-да Ираның гуҗезиндә җерләшән инкилис гошунларынын команданы кенерал-мајор В. М. Томсонун адына Азәрбајҗан Республикасы назирлар кабинетинин сәдри Фәтәлихан Хојскинин телеграмы көндәрилди. Һәмин телеграмда деҗилирди: «Азәрбајҗан һөкүмәти мүттәфигләр ордусунун дәстәсинин сиз чәнабларын команданлығы алтында Бақыҗа дахил олмасына е'тираз ејләмир. Һөкүмәт тамамилә архајындыр ки, бу дахил олмаг Азәрбајҗанын мүстәғиллијинә вә әрази бүтөвлүјүнә зијан вурмаҗаҗагдыр». Һәмин ил ноҗабрын 17-дә Азәрбајҗан һөкүмәтинин адына кенерал-мајор В. М. Томсонун көндәрдији телеграмда гејд олунурду ки, «Сизин мөһрибан телеграмыныза тәшәккүр едирәм вә лап архајын олмаг олар ки, сизин көстәрдијиниз јолда әмәкдашлыг етмәк, бизим гаршылығы әлагәләримиз тамамилә гәнаәтбәхш олараг галаҗагдыр».

Азәрбајҗан һөкүмәтинин рәсми мә'луматыда көстәрилерди ки «Азәрбајҗан һөкүмәти вә Әнзәлидә мүттәфиг гошунлары нүмајәндәләри илә мувафиг олараг әлдә олунмуш сазишә әсасән, мүттәфигләр ордусу Азәрбајҗанын пајтахтына дахил олмушлар; инкилис, франсыз вә американ гошунлары Бақыны мүвәггәти олараг туртурлар, шөһәрдә хүсусән өз әлләриндә анчаг һәрби һакимијјәти чәмләшдирән кенерал Томсон Азәрбајҗанын вә онун пајтахтынын дахили ишләринә гатышмыр».

Ноҗабрын 12-дә һөкүмәтин рәсми органы «Азәрбајҗан» гәзетиндә Азәрбајҗан Милли Шурасынын сәдри М. Ә. Рәсулзәдәнин имзасы илә һәмин ајын 16-да Милли Шураның чағырылмасы һаггында мә'лумат верилерди. Билдијимиз кими Азәрбајҗан Милли Шурасынын үзвләри 44 нәфәрдән—вахтилә Загафгазија Сејминдә иштирак етмиш дөрд партијанын үзвләриндән ибарәт иди. Бунлардан «Түрк әдәм—мәркәзијјәт партијасы Мүсәват» вә онларла бир һәрәкәт едән мүсәлман ичтимаи һадимләриндән ибарәт олан битәрәфләр группасы—30 нәфәр; «Мүсәлман социалист блоку»—7 нәфәр; «Иттиһад» партијасы—3 нәфәр вә «Һүммәт» (меншевик) социал-демократик фәһлә партијасы—4 нәфәр идиләр. «Азәрбајҗан» гәзетинин вердији мә'лумата көрә, бу 44 нәфәрә әлавә олараг Азәрбајҗан Республикасынын әразисиндә јашајан мүхтәлиф халгларын ичтимаи тәшкилатларындан да 76 нәфәр сечилиб вә 120 нәфәрдән ибарәт олан Парламент јарадылмалы иди. Тәкпалаталы

парламентә сечиләчәк јени милләт вәкилләриндән беши Бақыдан, икиси Чаваддан, икиси Көјҗадан, икиси Шамахыдан, икиси Ләнкәрандан, икиси Әрәшдән, икиси Зәнкәзурдан, икиси Нухадан (Шәкидән), икиси Шушадан, икиси Загаталадан, үчү Кәнчәдән, үчү кечмиш Ирәван губернијасынын Азәрбајҗана мәхсус һиссәсиндән (Нахчыван, Ордубад вә Шәрур), бириси исә кечмиш Тифлис губернијасына дахил олан вә әһалиси Азәрбајҗан түркләриндән олан Борчалыдан вә Гарајазыдан нәзәрдә тутулурду. Бундан башга өлкәнин азлыгга галан халгларына, о чүмләдән онларын сајыны нәзәрә алмагла кәләчәк парламентдә ермәниләрә 21 јер, Бақыда јени јаранан Рус Милли Шурасына 10 јер, алманлара бир јер, күрчүләрә бир, полҗаклара вә јәһудиләрә бир јер ајрылмасы гејд олунурду. Бунларла јанашы Бақы һәмкарлар тәшкилатына 3 јер вә Бақы нефт сәнајечиләри шурасына вә Тичарәт-сәнајә иттифагына 2 јер ајрылмышды.

Ислам әләминдә илк дөфә олараг гадынлара сечиб-сечилмәк һүгугу верилерди. Азәрбајҗан парламентинин чағырылмасы һаггында јени ганун Бақыда вә Азәрбајҗанын башга җерләриндә јашајан гејри-азәрбајҗанлы халглар тәрәфиндән олдугча дүшмәнчәсинә гаршыланды. Бақыда фәәлијјәт көстәрән Рус вә Ермәни Милли Шуралары инкилис команданлығынын көмәјиндән истифадә етмәклә парламентин ачылмасына мане олмаға чалышырдылар. Болшевикләр дә онлардан кери галмајараг парламентин ачылмасыны бајкот етдиләр. Британија баш гәрарҗаһынын полковники С. В. Стоксун 1918-чи ил декабрын 3-дә тә'чили сурәтдә мајор Ролансона көндәрдији мәктубда көстәрилерди ки, «Хаһиш едирәм Назирләр Советинин сәдри чәнаб Хан-Хојскијә ашағыдакыны чатдырасыныз: Бақыда мүттәфигләр ордусу команданлығынын әмрилә, Бақыда парламентин ичласы коалисјон һөкүмәтин јарадылмасы вә мүттәфигләр тәрәфиндән бәјәниләндән тез ола билмәз».

Азәрбајҗан парламентинин ачылмасына гаршы инкилис команданлығынын әввәлки дүшмәнчилији дөврүн шәраити илә әлагәдар олараг тәдричән дәјишмәли олду. Бундан башга Рус Милли Шурасындан бир групп онун тәркибиндән чыхараг, «Рус-славјан чәмијјәти» јарадараг Азәрбајҗан парламентинә өз нүмајәндәләрини көндәрмәк гәрарына кәдиләр. Ирәван вә Тифлис губернијаларынын азәрбајҗанлылар јашајан һиссәсиндән нүмајәндә сечилмәси мәсәләси һәлә ајдынлашмамышды.

1918-чи ил декабрын 7-дә Азербайжан Демократик Республикасы парламентинин тәнтәнәли ачылышы олду. Парламент Н. З. Тағыјевин гыз мәктәбинин (индики Азербайжан Елмләр Академијасынын Әлјазмалар Институтунун) бинасында јерләширди. Бу вә әтраф биналара халылар вурулмуш, күлләр дүзүлмүш, истиглалити тәрәннүм едән шүарлар асылмышды. Парламентин милли бајраглар вә халы-халча илә бәзәдилмиш ичлас салонунда «Мүсават» партијасынын вә еләчә дә азлыгда галан милләтләрин нүмајәндәләри ортада, «Һүммәт» (меншевик) партијасынын нүмајәндәләри вә социалистләр сол чинаһда, «Иттиһад» партијасынын вә битирәфләрин үзвләри исә сағ чинаһда әлләшмишдиләр.

Гонаглар үчүн ајрылмыш лојаларда кенерал-мајор В. М. Томсонун хусуси нүмајәндәси Коккерел, Ираның Бакыдакы баш консулу Сәдүлвүзарә вә онун малијјә ишләри үзрә мушавири, Дағлылар Республикасы һөкүмәтинин сәдри Т. Чермојев вә һәмнин һөкүмәтин Бакыдакы нүмајәндәси Гандәмиров, Күрчүстан Республикасынын нүмајәндәси Карсевадзе, Араз Республикасынын Бакыдакы нүмајәндәси П. Әлијев отурмушдулар. Парламентин тәнтәнәли ичласынын ачылышында һөкүмәтин бүтүн үзвләри иштирак едирдиләр.

Азербайжан Милли Шурасынын сәдри М. Ә. Рәсулзадә парламентин илк ичласыны сүрәкли алгышлар алтында ачараг аловлу вә бөјүк тәбрик нитги сөјләмишдир. «Мөһтәрәм мәб'услар! Азербайжан Чүмһуријјәтинин илк мәчлиси—мәб'усаныны ачмаг сәадәти, сиз мөһтәрәм мәб'услары тәбрик етмәк шәрәфинин өһдәмә дүшмәси илә мүфтәхирәм (алгышлар). Әфәндиләр, Русијада зүһур едән ингилаби кәбир дикәр һәгигәтләр арасында бир һәгигәти ачыг е'лан етмишиди. Бу һәгигәт милләтләрин һәгг, һүрријјәт вә истиглаллары иди. Русија ингилаби тәбиәтиндә мөвчуд олан руһа садиг галараг тәбиј јолу илә инкишаф етсәјди, милләтләрин һүгуна тә'мин илә мухтариятләрдән мүтәшәккил, азад, демократик бир Русијаји бир ан әввәл тә'сис едәчәк иди. О вағи тәбии иди ки, Русијада јашајан мүсәлманларың да һәјати—сијасијјәләри, дикәр мәнқум милләтләрлә бәрәбәр, башга бир тәригдә чәрәјан едәчәкди. Милләтләр, кәнди мүгәддәрәтларынын тәјинатыны пәк сәмиманә бир сурәтдә Русија мәчлиси—мүссәсанындан көзләдиләр. Фәгәт Русијада ингилаб вә демократизм намина зүһур едән мәнһус бир истибаддә нә киби хәрәбалыглар јаратдыгыны билирсиниз. Ингилаб намина һөкүмү-фәрма-

олан анаршы вә милләтләрин һүгуи е'ланындан сонра јеридилән гаты мәркәзијјәтчилик Загафгазија милләтләрини кәнди башларынын чәрәсинә бағмаја сөвг етди, Загафгазијадан Русија мәчлиси—мүссәсанына иштихаб олунан мәб'услар кәндиләрини вәкил едән чәмаәтин һүгууну Загафгазија «Сеймини» тәшкил вә онун истиглалыны е'лан етмәкдә көрдүләр.

Ејни мәнтиг, нәһајәт, Азербайжан әһалиси тәрәфиндән сечилән вәкилләрин шураји-милли тәшкилине сөвг, бу шураји-милли исә Азербайжан истиглалыны е'лан етмәк зәурәти гаршысында галды. Азербайжан истиглалы е'лан олунду (алгышлар).

Бу күн әғәлијјәт тәшкил едән милләтләрин нүмајәндәләри илә гәзаларын јени нүмајәндәләри дә'вәт олмаг үзрә иштә бир мәчлис тәшкил етмишдир. Бу мәчлис үмуми сечки үсулу илә топлана чаг Азербайжан мәчлиси—мүссәсаны топланынчаја гәдәр мәмләкәтимизин сәһиби ола чаг. Бурада Азербайжанда булуна бүтүн милләтләрин, тәбәгәләрин вә мүхтәлиф чәрәјанларың нүмајәндәләри олдуғундан бу мәчлис вәтәнимизи тәмамилә тәмсил едә биләр.

Әфәндиләр, билирсиниз ки, бизим Русијаја гаршы һеч әдәвәт вә нифрәтимиз јохдур. Безар олдуғумуз Русија, чаризм Русијасы, Русија истибададыр. Русијаја нифрәтимиз Русија истибады алтында инләјән Русија чәмаәтинә нифрәт демәк дејилдир. Бизчә, мәнфур олан Русија, милләтләри әзән, һүгуларыны вермәјән рәсми Русијадыр. Бир милләт мүстәгил вә һүрр олмалы, һүрр олдуғдан сонра дикәр милләтләрлә үрәки истәдији кими әгд-иттифаг етмәлидир. Бүтүн дүңја милләтләринин бир «чәмијјәти-әгвам» вичудә кәтирмәси бизим ән әзиз фикирләримиздәндир. Бу «федерасијон» чәбрләрлә дејил, тәбии бир мејл вә арзу илә һасил олмалыдыр (алгышлар).

Әрз едим ки, биз Русија чәмаәтинин дә дүчар олдуғу фәләкәтдән гуртулмасыны үрәклә истәјирик. Биз Русија һөкүмәтинин һәгиги рус демократиясы әлине кечмәси тәрәфдарыјыг. Чүнки Загафгазија дағларынын шималыны тәшкил едән мүстәбид вә тәчәвүзкар бир һөкүмәтә биз лагејд гала билмәрик (алгышлар). Биз Русијаның сәадәтини истәрик, Русија чәмаәтини севәрик. Фәгәт, кәнди истиглалымызы әзиз тутарыг (алгышлар). Чәбр илә гәбул етдирилән бир шәјдә гәт'ијјән сәадәт оламаз, чүнки сәадәт, һүрриј-истиглалдадыр.

Иштә бунун үчүн, әфәндиләр, мүстәгил Азербайжа-

ни-тәмсил о үч бојалы бајрағы шураји-милли галдырмыш. Түрк һурријјети, ислам мәдәнијјети вә мүасир Европа эфкари-әһранәсини тәмсил едән бу үч бојалы бајраг даима башларымызын үстүндә еһтизаз едәчәкдир (*мәб'услар јерләриндән галхыр, шиддәтли алгышлар мәдид бир сурәтдә давам едир*).

Бән буна иман едијорам. Бәнним бу иманымы милләтләрин гәлбиндә доғмуш олан әмәл күнәши ишыгландырыјор. Бу күнәш бир даһа әфул етмәјәчәк. Бән вичдани-бәшәријјетә инаныјорым. Милјонларла инсан баһасына мал олан гәтли-үмумидән сонра вичдани-бәшәр газандығы һәгигәтләри асанлыгла әлдән верәмәз. «Чәмијјәти-әгвам» фикри бу күн һәр кәсчә гәбул едилмиш бир фикридир. Бу бана үмид веријор, гүввәтлә инаныјорым ки, артыг милләти өлдүрмәк, милләтин һүгугуну пәјимали-зәвал етмәк гәтијјән мүмкүн дејилдир. Галибләр дә, мәғлублар да милләтләрин һүгуги тәслим едилмәлидир, — дејирләр (*алгышлар*). Јахында ачылачаг сүлһи-үмуми конгресиндә бу фикир гәтијјән һаким олачаг. Бу күн әһвала һаким оланлар мүттәфигләрдир. Инкилис, Америка, Франса дәвләтләринин бајрагларында милләтләрин тә'мин һүгугу вә «чәмијјәти-әгвам» шуры јазылдыр. Дәвләтләрин Бақыда булуна пүмәјәндәләри наминә кенерал Томсон Гафгаз мәсәләләринин сүлһ-үмуми конгресиндә һәлл олуначағыны рәғмән е'лан етмишләрдир.

Биз азербәјчанлылар бүтүн мөвчудијјәтимизлә кәнди мүгәддәратымызы, кәнди истиглалымызы мүдафиә вә мүһафизәдә исрар едәр, сәбат вә мәтанәт кәстәрсәк, һеч шүбәсиз ки, Азербәјчан Чүмһуријјәти пәјдар олур. Фәгәт бунун үчүн, тәкрар едијорәм, сәбат, мәтанәт, фәдакарлыг истәр. Истәр ки, биз кәндимизин истиглалә лајиг олдуғумузу исбат едәлим. Бу олдуму, сизи әмич едирәм ки, кимсә һәггимизи тәслим етмәмәк чәсарәтиндә булунамаз. һанки вичдандыр ки, истиглалы истәјән вә она ләјагәтини исбат едән бир милләти гәһр етсин (*алгышлар*).

Әфәндиләр, бизә Гафгаз әгвами руһиндә һәр заман һурријјәт вә истиглал фикри һаким олмушдур. һурријјәт фикринин мүмәссили олан Прометей Гафгаз дағларында зәнчирбәнд едилмишди. О даима зәнчирләрини гырмаг тәшәббүсүндә иди. Прометейин руһу Гафгазын бүтүн милләтләриндә вардыр. Гафгаз милләтләринин истиглалы вә бәрәбәрликдә мүстәгил јашамалары бир хәјал дејилдир. Гардаш милләтимиз олан Шимали Гаф-

гез, гапыбир гоншумуз ермәниләр, мүнасибәти-доста... нәмиз бүтүн чүз'ијјатә рәғмән сәмими галан күрчүләр, бизә бир чох мәдәни хидмәтләри тохунмуш рус чәмаәтинин мүһүм бир гисми илә әл-әлә верәрәк биз Гафгазын мүгәддәратына бу гитә үзәриндә јашајан милләтләрин арзусу вәһилә тә'мин едә биләрик (*Сурәкли алгышлар*).

Әфәндиләр, бән бураја гәдәр сизә үмидли сөзләр сөјләдим. Буна иман едијорәм. Фәгәт нәзәринизи әһвалын азлығына дәхи чәлб етмәзсәм, вәзифәми һүсн ифа етмәмишәм, демәкдир. Заман ағыр, кечәчәкимиз јол тиканлы вә аризәмидир. Ирәлидә бир чох мүшкүлат вә манеәләри дәхи көзә алмалыјыг. Бу манеәли јолларда, мәб'ус әфәндиләр, бир чох фәдакарлыглар ибраз етмәли, тәмсил етдикиниз милләтә сәбат вә мәтанәт кәстәрмәк үзәр бир нүмунәји-әмсал тәшкил етмәлисиниз. Бу нүмунәји кәстәрәчәк иғтидар вә истә'дада малик олдуғузса, јолун јарысы кедилмиш демәкдир.

Әвәт, әфәндиләр, бу күн фиргә еһтираслары, шәхси гәрәзләр вә бүтүн бу кими, вәтән вә милләт гәјәси гаршысында сәфил галан гәрәзләр атылмалы, вәтән гәјғысы вә милләт дүјғусу һәр шәјдән јүксәк тугулмалыдыр. (*Сурәкли алгышлар*).

Әфәндиләр, бу күн Азербәјчанын пәјтахтында мәчлис-мәб'усан ифтәһиндәјик. Азербәјчан бир атәш мәнбәјидир. Вәтәнимиз һәр заман синәсиндә бир атәши-мүгәддәс бәсләмишдир. Бу атәш гәдим заманлардан бәри һәгигәтпәрәстләрә рәһбәр бир шө'лә, үмид вә иман тәшкил еләмишдир. О атәш ки, бу күн дә сәрвәт вә сәман сәбәби вә баиси-тәмәддүндүр. Гој бу атәш Азербәјчан өвладларынын синәләринә долсун. Милјонларла үрәји бу атәш әбәдијјән сәнмәз бир мәш'әл тәшкил едибдә һурријјәт вә истиглалә доғру кетдијимиз манеәли јоллары ишыгландырышы! (*Сурәкли вә мәдид алгышлар*).

М. Ә. Рәсулзадә өз аловлу нитгини битириб, Азербәјчан мәчлиси-мәб'усанын, јә'ни парламентин сәдрини вә онун мүавини сечмәји тәклиф етди. Ш. Рүстәмбәјовун тәклифи илә битәрәф вә һәмни дөврдә Истанбулда олан харичи ишләр назири Ә. Топчубашов Азербәјчан парламентинин сәдри, «Түрк Әдәм-мәркәзијјәт партијасы Мүсават»ын МК-нин үзвү һ. Ағажев исә онун биринчи мүавини сечилмишдир. Ә. Топчубашов харичдә олдуғу үчүн Азербәјчан парламентинин сонракы ичласлары һ. Ағажевин сәдрији алтында кечмишдир. Ахырынчынын

тәклифи илә Азербайжан парламентинә катиб сечилмәси мәсәләси күндәлијә гојулмуш вә бу вәзифәјә Рәһимбәј Вәкилов сечилмишдир.

Бундан сонра Азербайжан парламентинин хитабәт күрсүсүнә Рәиси Вүкала, јә'ни Назирләр Шурасынын сәдри Фәтәлихан Хојски галхыб вә нитг сөјләмишдир: «Мөһтәрәм Азербайжан парламент үзвләри! Бу күн өјлә бөјүк, әзиз вә мүбарәк күндүр ки, буну биз азербайжанлылар јухумузда да көрмәздик. Бу күн о күндүр ки, милли мүгәддәрәтәһини өз әлинизә алдыныз. Һөкүмәт бәни вәкил етмишдир бу байрам мүнәсибәтилә сизи вә сизинлә бәрәбәр өзүмү тәбрик едәјим!

Һөкүмәт сизин һүзурунузда мәс'ул олдуғундан борчудур, өз фәалијјәти вә нә киби шәраит алтында ишләдики һәггиндә сизә бәјанәт версин. Бән бу күн үмум һөкүмәтин фәалијјәти һаггында сизә мүфәссәл мә'лумат верәчәјәм; һәр вахт истәсәһиз һәр назир өз нәзарәтинин фәалијјәти һаггында мә'рузә тәгдим едәчәкдир. Бән исә бу күн, анчаг һөкүмәтимизин нә киби шәраит алтында тәшкил едиб фәалијјәтдә вә мүхтәсәр тарихи әрз едәчәјәм.

Азербайжан һөкүмәти о вахт Күрчүстан Загафгазијасындан ајрылараг е'лани-истиглал етди. О вахт харичи ән мүнүм бир нечә мәсәлә вар иди. Гафгаз чәбһәсинин илгасы вә Түркијә илә мүбаһисәли олан мәсәләләрин һәлли, һөкүмәтимизин тәшкили һаман «Түркијә илә сүлһ музакираты еһрасы әснасында вагә олмушдур. Дахили вәзијјәтимиз исә гајәт фәна иди. Һөкүмәтимиз өјлә бир заманда тәшкил етмишди ки, бир кәнддән диқәринә кетмәк горхулу иди, неч кәсин ирзи, намусу, чаны, малы әлиндә дејилди; рус гошунлары Гафгаздан чәкилдикдән сонра дәмир јолларында вүгү булмуш һадисәтдан долаји дәмир јоллары тәмамилә јатмыш киби иди; пост вә телеграф мухабираты билмәррә кәсилмишди, дөвләтин ән артыг мөһтач олдуғу малијјәт һаминә неч бир шеј јох иди. Дөвләт макинәсини тәшкил едән идарәләрин һәпси дағылмыш, хидмәтчиләри гачмышды, идарәләрин бәзиләринин ады вардыса да, өзү јох иди. Һәр јердә беш-он адам јығышыб бир һөкүмәт дүзәлдир, бир ганун верижорды. Һәр кәс өзү өзүнә бир һөкүмәт иди. Бөјлә бир заманда бүтүн Азербайжан тәрәфиндән сечилмиш Милли Шура һөкүмәти тәјин едиб мәмләкәтин мүгәддәрәтәһини она талшырды. Һөкүмәтимиз тәсдиг едилмәмишди. Һөкүмәтин сәјилә, Түркијә илә музакират тез гутарыб сүлһнамә бағланды. Фәгәт бунула бәрәбәр да-

хили ишләр о гәдәр пәришан олан бир заманда һөкүмәт дахилиндә ганун вә асајиш бәрпасында ачиз иди, зира нә әскәри гүввәһиз варды, нә силаһымыз, билтәбин дахилдән дүзәлтмәк мүмкүн дејилди. Бинаәһилә харичи бир гүввәјә лизум көрүләрәк түркләрә мүрачиәг едилди. Түркијә—Азербайжан сүлһнамәсинин бир маддәсинә көрә мәмләкәтимизә нә вагт лазым олса, һүгүгүмуз мүдафиәси үчүн түркләр бизә бир гәдәр әскәр вермәли идиләр. Она көрәдир ки, дарда галдыгда бу чарәјә тәвәссүл едилди, түркләр илтизамларында әмәл вә вәзифәләрини һүсн ифа етдиләр. Әлбәттә, гошунсуз, күчсүз көрүлмәси пәк мүшкүл олан ишләр чох чәтинлик илә јаваш-јаваш ишләнијорду.

Биз харичдән гүввә алмаг үчүн башга бир милләт вә дөвләтә мүрачиәт етмәк бәзи шәраитдән долаји мүмкүн дејилди; мүрачиәт етсәјдик дә бир нәтичә һасил олмазды; она көрә дә диндаш вә милләтдашымыз олан Түркијәјә мүрачиәт едилди.

Алты ај һәјәти мүддәтиндә һөкүмәтимиз чох иш көрүшүдүр, вагт тә'сисиндә һәрч вә мәрчдән башга бир шеј јох, һәтта полис белә јох иди. Бинаәһилә ибтида һәр шејдән зијадә забтијјә ишләринә диггәт вериләрәк мүәссәсләр тә'сис вә тәқдид едилди. Һазырда һәр јердә мә'мурларымыз, идарәләримиз вар, милләтин чәмаәг малыны вә чаныны мүдафиә едәчәк тәшкилатымыз вә мә'луларымыз вар.

Әлбәттә, һөкүмәтимизин фәалијјәти һаггында чох сөзләр данышыла биләр, фәгәт һөкүмәти тәнгид етмәк үчүн нә вагт вә нә кими шәраит алтында чалышығыны нәзәрә алмалы бу нөгтеји-нәзәрдән дә мизанә вурмалыдыр; һанки һөкүмәт нә вахт чалышышыдыр. Азербайжан һөкүмәти—һазирәсинин өзүнәмәхсус узун бир мүддәтик бир сәбигәси, тарихи, әскәри гүввәси, хәзинәси олмадығы нәзәрә алынарса көрүлүјор ки, бөјлә шәраит алтында иш апармаг мүшкүл иди. Ибтидаи тәшкилиндә һөкүмәт гаршысында дуран мүнүм мәсәләләрдән бирисиндә дағылмыш, позулмуш, вагону вә хидмәтчисе олмајан дәмир јолларында һәрәкәтин тәчәддиди иди. Буна диггәт верилди вә көрдүјүмүз нәтичә әлдә едилди. Доғрудур, лазым вә мүмкүн олан бир чох шејләр һәлә јохдур, фәгәт нараһат олса да, һәлә ишләр бир гәдәр сәһманә дүшүш вә идарә олунур. О вахт бүтүн мәмләкәтдә почт-телеграф мухабираты кәсилмиш, бир қағыз белә көндәрмәк мүмкүн дејилди; шимди гүввәһизә гәдәр буну да дүзәлтмәк тамам Азербайжанда олмаса да чох јердә ар-

тыг конторлар, мұхабирәт аппараты әмәлә кәлмишдир. Вачиб мәсәләләрдән бири си дә пул мәсәләси иди ки, бунсуз әсла иш кетмәди. Һөкүмәтимиз бир заманда тәшкил етмишди ки, Батум нүмајәндәләринә көндәрмәк үчүн он мин манат пул тапмијорды, борч ахтаријорды. О вахт Азәрбајчанын пајтахты вә гисми-әзәми өз әлимиздә дејилди. Бинаәнилеһ Азәрбајчан пулу бурахмағ фикри күлүнч иди. Она көрә бу мәсәләдә башгаларилә сазишә еһтијач варды, Күрчүстан илә шәрик оларағ бон бурахмаға мәчбур олдуғ, бурахылды да. Бәдә Бакынын ишғалындап сонра бир гәдәр дә Бакы бонь бурахылды. Ејни заманда Азәрбајчан пулу кәсмәк үчүн өзкә мәмләкәтләрә адам көндәрилди. Шимди пул кәсилјор јашын заманда Азәрбајчан пулу чыхар. Әлбәттә, бу ишләр өһдәмизә дүшән ағыр вәзифәнин бир зәррәсидир. Ән бөјүк зәлаләтимиз бу иди ки, о вахт һөкүмәт көкдән асылы иди, зира һүрријјәт, әдаләт әхвәт бајрағы дашыјанлар Бакыны әлимиздән алмыш, бизи пајтахтсыз гојмушдулар. Азәрбајчанын көкүнү тәшкил едән мәмләкәтин һәгиги саһиб илан мүсәлманлар гәтл едиләрәк Дағыстан, Иран вә Турана дағылмышларды. Шәһәрдә бир иш көрәчәк адамымыз галмамышды. Бөјлә олан сурәтдә бу мәсәләдән башгасына бөјүк әһәмијјәт верилмәзди. Түркијәјә мүрачәәтимизин дә үмдә сәбәби бу олду. Заһира бунуча бу бөјүк зәһмәт вә фәдакарлығлар хырда көрүкүјорлар, әмма о зәлаләт, о фәлакәт јада кәтириләрсә, нә гәдәр зәһмәт вә мәшәггәт чәкдијимиз анлашылар. Бәлкә өһдәмизә дүшән вәзифәни тәмамилә һүсн еләмәдик, бәлкә бу уғурда чох гүсурларымыз вар, фәгәт әһвалымыз әһәмијјәтлә тәгдир едиләрсә, тәгсиримиз чох јүнкүлләшәр; шүкүрләр олсун ки, артыг мәгсәдләримизин бир чохларына чатдығ, Бакы әлимизә кечди; доғрудур, шәһәр алынаркән бәзи тәәссүф доғуран һадисәләр вағе олмушдур. һөкүмәт буну кизләтмијор вә кизләтмәји ләјиг билмијор, доғрудур, чох адама әзијјәт кечмишдир, фәгәт мүмкүн идими ки, һөкүмәт бу һадисәнин габағыны тәмамилә ала иди? Зәннимчә, инсаф көзүлә баханлар етираф едиләр ки, дүнјада һеч һөкүмәт ала билмәзди; бурада мүсәлманлар гырылмыш һүгүглары ајағлар алтында тапдаланмыш шәһәр үч ај дава етдикдән сонра алынмыш, нәтичәдә ачығлы чәмаәт, һөкүмәтә, әлбәттә, ачығлы дејилди вә әскәр шәһәрә кирәркән һадисәнин өнүнү алмағ мүмкүн иди? Билхәссә ки, һөкүмәт шәһәрә анчағ 3 күн сонра дахил олмушдур. һөкүмәтин вирудинәдәк нә олмушса да ондан сонра һеч бир шеј вағе олмамышдыр. һөкүмәт шәһәрдә олар-олмаз тәдбирләр көрүб

јүзәдәк мүсәлманы асдырды, гуршуна дүздүрдү вә асајиши тәчдид етди. Чох тәрәфдән бу хүсусда чох сөзләр данышылыјор. Фәгәт данышмағ асан, лакин һәгигәги тәғтиб етмәк мүшкүлдүр. һәгигәти-һал нәзәрә алынарса, һамы етираф едәр ки, бу ишләрин габағы алынмазды.

Бөјлә ағыр вәзијјәтлә бәрәбәр, тәлатүм ичиндә гајалар арасында назик тахта гајығда кедән кәмичи вәзијјәтиндә буланан һөкүмәт гајығыны өјлә апармалы иди ки, даша дәкиб дағылмасын. Әһвали-харичијјәмиз өјлә иди. Бән һөкүмәти тәвәссүф етмијорәм, фәгәт фикир етсәниз көрәрсиз ки, һөкүмәт бу уғурда нечә чалышышдыр. Бир јандан чалышырдығ ишимизә гарышмағ истәјәнләри кәнар едәк, диқәр тәрәфдән дә имканымыз јох иди. О заман бурада Алман нүмајәндәләри варды. Онлар бизә чох ағыр тәләбләр верәрәк каһ памбығ мәсәләсиндә, каһ нефт ишләриндә тәмәләрини әбразлә бизи чох вахт истисмар едијорларды. Зәиф икән бунлара мүгабилә етмәли идик; едирдик дә. Онларын тәмә вә тәләбләринә гаршы Азәрбајчан азәрбајчанлылар үчүндүр шүарыны гојурдур.

Сонра вәзијјәт дәјишди, көзләнмәјән бир вағиә олду. Јени мәсәләләр чыхды; бир мәгамә кәлди ки, һөкүмәт нә едәчәјини билмијорды. Ола билирди ки, бир аддым илә һәр шеј дәјишсин; халг јени јол илә кетмәк истәјәчәкми, јохмы, мәлүм дејилди. Бурада халгын өз рәјини билмәк лазым иди, бинаәнилеһ парламент дәвәтинә лүзум көрүлдү.

Бәдә нә үчүн Азәрбајчан мәчлиси—мүәссәсани чағырылмағ букүнкү парламент дәвәт едилдијини дәлилләрлә бәјан етдикдән сонра мүттәфиг дөвләтләр, хүсусән Инкилтәрә вә гоншу милләтләр илә мүнасибәтимизә нәгли-кәлам едәрәк дијордики: «Инкилисләр ән гәдим һүгүг вә мүхтаријјәт мүдафиә едирләр. Инкилтәрәдә һамудан зијадә мүсәлман вар. Бунларын мүһарибәдәки һүммәт вә јардымы көстәријор ки, инкилисләр онларын һүгүгуна тәчавүз етмијор, онлары инчтислијорлар. Әлбәттә, бизимлә дә онлар арасында инчтиклик оламаз. Она көрәдир ки, үч дөвләт сүлһү-үмумијәдәк Азәрбајчанда асајыш вә мүсәликәт мүдафиәси үчүн бураја әскәр көндәрмәк истәдикдә һөкүмәт вә милли шура разы олдулар. Чүнки бурасы милләтләрин һүгүг вә истиглалына, Азәрбајчанын мөвчудијјәтинә бир зәрәр вә гүсур көрүлмијорды. Бизим ризамизлә мүттәфигләр кәлдиләр, шимди көрүјоруз ки, һеч бир зәрәрдә олмамыш вә һүгу-

гумузу элимиздэн алмамышлардыр. Миллэттин һәгги, һүгүги вә һәгг идарәси олан дахили ишләримизә әсла гарышмијорлар. Бунлар өјлә милләтдир ки, бунлардан хәта баш вермәз.

Бунула бәрабәр өһдәмизә дүшән вәзифәләрдән бири дә Гафгазда әмәлә кәлмиш, бә'зән дин вә ган гардашымыз вә бә'зән гоншуларымыз тәрәфиндән е'лан едилмиш јени һөкүмәтләр илә мүнәсибәт вә әлагәмиз мәсәләси иди. һөкүмәт достлуг мәһсулу үчүн вар гүввәсилә чалышды. Күрчүстан илә арамызда һеч бир ихтилаф олмамышдыр.

Ики гардаш арасында мүбаһисә олујор, фәгәт үмум мүбаһисәли мәсәләләримиз достана бир сурәтдә һәлл едилјијор. Шимали Гафгазла даһа јахын олуб; һәмишә сөзүмүз, ишимиз, јолумуз бир олмуш. бири-биримизә көмәк етмишик. Арамызда һеч бәһс олмамышдыр, Ермәнистан илә дә арамызда өјлә мүһүм бир ихтилаф олмамышдыр. Доғрудур, зикр етдиким ики һөкүмәт илә олдуғу кими Ермәнистан илә достлуг олмамышдыр; бунула да сәбәби шаһиди олдуғумуз һадисәтдыр. Бу һадисәләрин вигугинә тәәссүф едәрик, һеч кәс дә тәәссүф етмәјә билмәз. Бу сон ајларда ермәниләр илә мүсәлманлар арасында вүғу булмуш олан мүһарибәјә инчиликкә тәрәфјеники јекдикәринә зүлм вә әзијјәт вермәләринә ким тәәссүф етмәз. һаман бу һадисәләрдүр ки, Ермәнистан илә достлуғумуз мане олмушдур.

Бә'дә зәбтәбијјә вә әдлијјә тәшкилатындан мәктәб вә мәһкәмәләрин миллиләшдирилмәсиндән бәһслә рә'иси вүкәла һәзрәтләри парламентин тәнгиндини хејирли, лүзүмлү көрдүјүнү бәјанла јол көстәрилмәсини арзу едијор вә бу сөзләрлә нитгләрини битирәрәк бүтүн һөкүмәтин исте'фасынә веријор: һөкүмәтин фәалијјәтиндә нә гәдәр гүсур вә нөгсан олмушса да јол көстәрән ишығлы јылдызы бу олмушдур: Милләтин һүгүгу, истиғлалы хәбәри!»

Беләликлә, Ф. Хојски һөкүмәтин исте'фасыны билдирмиш вә бүтүн һакимијјәтин Азәрбајчан парламентинә тәһвил верилмәсини е'лан етмишди. Парламент һөкүмәтин исте'фасыны гәбул етмиш вә лакин јени кабинетин тәшкил олунана гәдәр онун өз фәалијјәтини давам етдирмәси тапшырылды. «Иттиһад» партијасынын сәдри Г. Гарабәјовун (1874—1953) мәчлиси— мә'бусанын ачылышты мүнәсибәтилә өз нитгиндә сијаси мәһбусларә әфв—үмуми верилмәси тәклифи парламент үзләри тәрәфиндән гәбул едилди. Бу мәсәлә илә әлагәдар

олараг А. Сәфиқүрдскидән (социалист блоку), А. Гардашевдән («Мүсават» партијасы), З. Тағыјевдән («Иттиһад» партијасы), С. Ағамаловдан («Һүммәт» партијасы) вә А. Әфәндијевдән (битәрәф) ибарәт комисјон јарадылды. Бундан сонра мандат, регламент вә тәсәррүфат комисјонларына нүмајәндәләрин сечилмәси тәклифи ирәли сүрүлмүш вә тәшкил олунамүшдур. Мандат комисјонуна Ш. Рүстәмбәјов («Мүсават» партијасы), А. Сәфиқүрдски (социалист блоку), З. Вәзирв («Иттиһад» партијасы) вә М. Гухман (Милли азлығлар фраксијасы) сечилмишләр. Регламент комисјонуна исә М. Ј. Чәфәров (битәрәф), Г. Гарабәјов («Иттиһад» партијасы) вә В. Қравченкодан («Славјан — рус» иттифагы фраксијасы) ибарәт нүмајәндәләрдән тәшкил олунамүшдур. Парламентин тәсәррүфат комисјону А. Қазымзадә («Мүсават» партијасы), һ. Мәммәдбәјов («Иттиһад» партијасы), М. Схакаја (Милли азлығлар фраксијасы) вә «Славјан — рус иттифагы» фраксијасындан В. Клиневски, С. Вонсович вә М. Михајловдан ибарәт иди.

Азәрбајчан парламентинин сонрақы ичласында М. Ә. Рәсулзадәдән («Мүсават» партијасы), Г. Гарабәјовдан («Иттиһад» партијасы), А. Гардашовдан («Мүсават» партијасы), Х. Султановдан («Иттиһад» партијасы), Ч. һачынскидән (социалистләр фраксијасы), азлығда галаң милләтләр фраксијасындан С. Вонсовичдән вә М. Схакајадан, «Рус—славјан иттифагы» фраксијасындан М. Виноградовдан ибарәт сенјорен-конвент дә сечилмишди.

Азәрбајчан парламентинин сәдр мүавини һ. Агајев фраксијаларын сәдрләри илә апардығы данышығлардан сонра һөкүмәтин јенидән тәшкилини Фәтәлихан Хојскијә тапшырды. О исә әввәлчә өз сәһһәти илә әлагәдар олараг бундан имтина етди. Лакин һәмин ил декабрын 18-дә һ. Агајев парламент адындан Ф. Хојскијә рәсми мүрачиәт етди. Бундан сонра Ф. Хојскинин јени тәшкил етдији коалисијалы кабинетә һәмин ајын 26-да Азәрбајчан парламенти тәрәфиндән е'тимад алды. Ф. Хојскинин тәшкил етдији үчүнчү кабинетинин тәркиби белә иди: 1. Назирләр Шурасынын сәдри вә харичи ишләр назире — Ф. Хојски (битәрәф). 2. Дахили ишләр назире — Х. Хасмәммәдов («Мүсават» партијасы), 3. Малијјә назире — И. Протасов (битәрәф), 4. Јоллар назире — Х. Мәлик Асланов (битәрәф), 5. Әдлијјә назире — Т. Макински (битәрәф), 6. Маариф вә дини е'тигад назире — Н. Ју-

сифбәјли («Мүсават» партијасы), 7. Почт-телеграф вә эмәк назири — А. Сәфикүрдски (социалист блоку), 8. һәрби назири — С. Меймандаров (битәрәф), 9. Социал тәминат назири — Р. Хојски (битәрәф), 10. Халг сәһијәси назири — Ј. Киндес («Славјан—рус иттифагы»), 11. Тичарәт вә сәнајә назири — М. Әсәдуллајев (битәрәф), 12. Дөвләт мүфәттиши — М. Н. Начынски («Мүсават» партијасы), 13. Әрзаг назири — К. Лизгар («Славјан—рус иттифагы») вә Әкинчилик назири — Х. Султанов («Иттиһад» партијасы).

Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, «Иттиһад» партијасынын нүмајәндәләри Ф. Хојскинин тәшкил етдији үчүнчү кабинетдә иштирак етмәкдән имтина етмишләр.

1918-чи ил декабрын 28-дә Мүттәфигләр ордусунун Бақыдакы һиссәләринин команданы, генерал-мајор В. М. Томсон Ф. Хојскинин тәшкил етдији үчүнчү кабинетини рәсми сурәтдә танымасы һагғында бәјанатла мәтбуатда чыхыш етмишдир: «Ф. Хојскинин сәдрлији алтында коалисјон Азәрбајҗан һөкүмәтинин тәшкил олунмасы илә әлагәдар олараг билдирирәм ки, Азәрбајҗан һүдудунда јеканә јерли гануну һакимијјәт кими, мүттәфигләр команданы бу һөкүмәтә там көмәк едәчәкдир». Сонракы һадисәләр көстәрди ки, генерал-мајор В. М. Томсон өз дедији сөзүн үстүндә дајанмышдыр. Л. Бичерахов дәстәләринин галыгларыны Азәрбајҗан әразисиндән кәнара чыхарылмасы вә силаһлы ермәни дәстәләринин тәркисилаһ едилмәси буна мисалдыр. Бу илк аддымларыны атан кәнч Азәрбајҗан дипломатијасынын илк уғурлу наилијјәти иди. Һәмчин дә 1918-чи ил нојабрын 17-дә Бақыја кирән вә Азәрбајҗан Республикасыны Русија империјасынын ајрылмаз һиссәси һесаб ејләјән генерал В. М. Томсон артыг ону мүстәгил дөвләт кими танымасыны вә рәсми сурәтдә танымасы һагғында мәтбуатда бәјанатла чыхыш етмәси буна көзәл мисалдыр.

Билдијимиз кими, өлкәни харичи ишғалчылардан горујан дөвләтин низами ордусудур. Буну нәзәрә алараг Ф. Хојскинин башчылыг етдији һөкүмәт низами Азәрбајҗан ордусунун јарадылмасы үчүн илк тәдбирләри көрмәјә башламышды. Бунун үчүн һәмин илин нојабрын 22-дә һәрби назирилик мүвәггәти олараг Кәнчәјә көчүрүлмүш вә низами Азәрбајҗан ордусунун тәшкили башланмышды. Буна 1918-чи ил декабрын 15-дә Азәрбајҗан Республикасынын һәрби назири тәјин олунмуш артиллериядан олан там генерал Сәмәдбәј Меймандаров

(1855—1931) вә она 1919-чу ил јанварын әввәлиндә көмәкчи тәјин едилмиш Азәрбајҗан корпусунун шәбә командирини Әлиаға Шыхлински рәһбәрлик етмишләр. 1918-чи илин јайында Кәнчәдә подпрапоршикләр мәктәби ачылмыш вә һәмин илин пајызында онун илк бураһылышы олмушдур. Јенә дә һәмин илин икинчи јарысында Ағдамда Пулемјотчу кичик забит мәктәби дә јарадылмышды.

Азәрбајҗан Республикасында саатын һесаблинамасындан өтәри Бақы вахты көтүрүлмүшдур. Бундан башга һөкүмәтин гәрары илә базар күнү исә чүмә күнүнә кеңирилмишдир. Кәмиләр үчүн исә аз дәјишикликлә Түркіјә комерсија кәмиләринин бајрагы гәбул олунмушдур.

Јелизаветпол шәһәринин тарихи ады олан Кәнчә аялајышы тәхминән 114 илдән сонра јенидән өзүнә гајтарылмышдыр. Карјакин гәзасы да өз тарихи ады олан Чәбрајылла әвәз олунмушдур.

1918-чи илин икинчи јарысында Азәрбајҗан һөкүмәт банкы вә кичик кредит идарәләри јарадылмышды. Азәрбајҗан Республикасы һөкүмәтинин гәрары илә милли пулларын чапына башланмышдыр. 1919-чу илин әввәлиндә бураһылмыш 100 манат дәјәриндә илк милли пулу үзәриндә Назирләр Шурасынын сәдри Ф. Хојскинин имзасы вардыр.

Бәрбад һала дүшүмүш Азәрбајҗан дәмир јолу јеһидән һәртәрәфли тәмир олунараг вә гатарларын һәрәкәти башланмышды. Почт вә телеграф да ганун-гајдаја салынмышды.

1918-чи илин октябрында Азәрбајҗан Дөвләт театры тәшкил олунмуш вә онун баш режиссорлуғуна мәшһур тракик Нүсәјн Әрәблински (1881—1919) тәјин олунмушдур.

Бақы Дөвләт Университетинин јаранма тәшәббүсү Фәтәлихан Хојскијә мәхсусдур. Бу барәдә университетин илк ректору олмуш В. Разумовскинин 1922-чи илдә чап олунмуш хатирә јазысында мәлүмат вардыр. Бундан башга мәктәбләрин миллиләшдирилмәсинә башланмыш вә јени семинаријалар ачылмышды. Күрчүстанын Гори шәһәриндә јерләшән семинаријанын азәрбајҗанлылар мәхсус шәбәси Азәрбајҗанын Газах шәһәринә көчүрүлмүшдү.

Бунлардан башга Дахили ишләр назирлијинин нәздиндә Бақы полис мәктәби дә тәшкил олунмушду. Азәрбајҗан Республикасынын һәрби назиријәси азәрбајҗанлы забитләрә рүтбәләр вермәјә башламышды. 1919-чу илин

январын эввалинда генерал-мајор рутбәсинә лајиг көрү-
лән полковник Сүлејманбәј Әфәндијев олмушдур. О илк
Азәрбајчан милли генералыдыр.

Билдјимиз кими, Азәрбајчан Парламентинин илк
тәдбирләриндән бири дә Версал (Парис) сүлһ конфран-
сына сәләһижәтли нүмајәндә һеј'әти көндәрмәси олмуш-
дур. Нүмајәндә һеј'әтинә Азәрбајчан парламентинин
сәдри Ә. Топчубашов (битәрәф), М. Н. һачынски («Мү-
сават» партијасы), Ә. Ағаоғлу (битәрәф), М. Мәһәррә-
мов (социалист блоку), М. Ј. Мәһдијев («Иттиһад» пар-
тијасы) Ә. Шејхүлисламов («Һүммәт» партијасы) вә
Ч. һачыбәјли («Иттиһад» партијасы) дахил идиләр.
Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әти 1919-чу илин эввалиндә
јола дүшмүшләр.

Лухарыда гејд етдјимиз вә һәјата кечирилмиш тәд-
бирләр көстәрир ки, тәхминән он ај әрзиндә үч дәфә
Назирләр Шурасынын сәдри олмуш Фәтәлихан Хојски
Азәрбајчанда дәвләт организминин јаранмасы үчүн ча-
лышмышды.

1919-чу ил мартын 14-дә Азәрбајчан парламентинин
ичласында Ф. Хојскинин ашағыдакы исте'фа мәктубу
е'лан едилир: «Азәрбајчан парламаны сәдри һүзүри-али-
ләринә — Алишаным һәсәнбәј Әфәнди — вүчүдимә ариз
олан әсәбијјәт сон күнләрдә үзәримә төвди олунан ағыр
вәзифәји лазыма-рәһатүл-гәлб үзрә һәгг илә ифа едә
билмәјәчәјимә шүбһә галдырыјор. Буна бинаән артыг
иш башында галмајачағымы әрз вә бу хүсусда мәчли-
си-мәб'усанын илк ичласында бәндәнизин исте'фасыны
тәгдим вә һөкүмәт тәшкили үчүн јени бир зат интихаб
етмәниз рича едирәм, әфәндим!

Сәмиманә һөрмәт вә ирадәтимин зати-алиниз тәрә-
финдән гәбул үмидиндәјәм, әфәндим! Рәиси Вүкала
Фәтәлихан Хојлу».

Беләликлә 1919-чу ил мартын 14-дә Ф. Хојски исте'-
фаја чыхды.

1919-чу ил декабрын 2—11-дә Бақыда «Түрк әдәми-
мәркәзијјәт партијасы Мүсават»ын икинчи гурултајы
кечилди. Һәмин гурултајда чыхыш едән битәрәф
Ф. Хојски демийди: «Бир сыра мұлаһизәләрә көрә, мән
индијәдәк һеч бир партијаја дахил олмамышам. Буна
көрә дә һәр бир партијанын фәалијјәтини кәнардан мү-
шаһидә едирәм, она гәрәзсиз гијмәт вермәк мәнимчүн
асандыр. Мән өзүмә борч һесаб едирәм билдирим ки,
«Мүсават» партијасы мүстәгиллијимизин мөһкәмләнди-
рилмәси үчүн чох иш көрүб. Буну инкар етмәк әдаләт-
сизлик оларды. Белә сәмәрәли фәалијјәтин сәбәби онда-

дыр ки, халгымыз үчүн әш чәтин анларда «Мүсават»ын
рәһбәрләри һәмишә халгын манафејини партија марағ-
ларындан үстүн тутублар».

Ф. Хојски 1919-чу ил декабрын 24-дән 1920-чи илин
мај ајынадәк Н. Јусифбәјлинин тәшкил етдији коалис-
јон кабинетин тәркибиндә харичи ишләр назир вәзифә-
сини ичра етмшдир.

1920-чи ил январын 11-дә лорд Керзонун тәклифи
илә Версал (Парис) сүлһ конфрансынын али шурасы
Азәрбајчанын истиглалижәтини де-факто танынмасы
һаггында гәрәра кәлди. Бунула әлагәдар олараг Азәр-
бајчан Республикасы харичи ишләр назир Ф. Хојскинин
дүнјанын әсас дәвләтләринин адына көндәрдији мемо-
рандумда көстәрилди: «Азәрбајчан һөкүмәти вә хал-
гы Авропа дәвләтләри тәрәфиндән де-факто танынмасы
сүбутуну вә онун бејнәхалг чәмијјәтин тәркибинә гәбул
олунмасыны дәрин гане олмагла гаршылады».

1920-чи ил январын 2-дә РСФСР-ин харичи ишләр
үзрә халг комиссары К. В. Чичерин (1872—1936) ағвар-
дијачы генерал А. Деникинә (1872—1947) гаршы ваһид
чәбһә јаратмаг үчүн В. Хојскијә нота илә мұрациәт ет-
ди. Ф. Хојскинин һәмин ил январын 14-дә К. Чичеринә
көндәрдији чаваб нотасында гејд олунурду: «Сизин 2-дә
вердијиниз радиотелеграмы мәним тәрәфимдән 6-дә
алынмыш вә мә'лумат верирәм: Азәрбајчан халгы бөјүк
тарихи һадисәләрин кедишинда бөјүк иткиләр вә изти-
раблар һесабына азадлығыны вә мүстәгиллијини газан-
мыш, өзүнүн демократик республика башланғычы олан
дәвләт гурулушунун әсасыны гојмушдур... Бу принцип-
дән чыхараг Азәрбајчан һөкүмәти рус халгынын өз да-
хили һәјат гурулушуну гурмаг сәһәсинә гатышмыр...
Азәрбајчан һөкүмәти ики дәвләтин мүстәгиллик прин-
ципидән ирәди кәлән гаршылыглы вә хејрхаһ гоншү-
луг әлагәсинин гурулмасына данышыглар јолу илә һа-
зырды».

1920-чи ил январын 23-дә К. Чичерин икинчи нота-
сында Азәрбајчан Республикасынын мүстәгиллијини
танымагдаг гачараг, генерал А. Деникинә гаршы ваһид
чәбһә јаратмаг мәсәләсиндә Азәрбајчан һөкүмәтинин
бојун гачырдығыны гејд едилди. К. Чичеринин бу нота-
сына һәмин ил февралын 1-дә Ф. Хојскинин чавабы
көндәрилмишди. Һәмин чаваб нотасында көстәрилди:
«Һәр һансы мәсәләләр үзрә һәр чүр данышыглар шәрт-
сиз олараг Совет һөкүмәти тәрәфиндән Азәрбајчан Рес-

публикасынын мүстәгиллијинин вә азадлығынын танын-масындан сонра ола биләр».

Февралын 20-дә харичи ишләр назири Ф. Хојскинин адына К. Чичеринин үчүнчү нотасы көндәрилмишдир. Гәмин нотада К. Чичерин көстәрди: «Азәрбајчанын мүстәгиллијинин танынмасы Совет Русијасы илә Азәрбајчанын гаршыгы элагәләринә аид мүхтәлиф мәсәләләр үзрә анчаг мүрәккәб данышыглардан сонра ола биләр».

Мартын 7-дә Ф. Хојски тәрәфиндән көндәрилән чаваб нотасында гејд олунурду: «...Азәрбајчан һөкүмәти тәләб ејләјир ки, ајдын чаваб верилсин, Совет һөкүмәти көстәрилән әсаслар әсасында Азәрбајчан һөкүмәти илә данышыглара разыдырмы?».

Азәрбајчан Демократик Республикасынын бејнәл-халг әләмдә вә харичи дөвләтләр тәрәфиндән танынмасында Фәтәлихан Хојскинин мүәјјән хидмәтләри вардыр. Ону Азәрбајчанын Тәләјраны адландырырдылар.

1920-чи ил мартын орталарында Ф. Хојскинин адына К. Чичеринин дөрдүнчү нотасы көндәрилмишди. Гәмин ил апрелин 27-дә Ф. Хојски Азәрбајчан парламентиндә чаваб нотасыны охујаркән Совет Русијасынын XI Орду-сунун Бакыја јахынлашдыгы хәбәри алынды. Азәрбајчан Республикасы ишғал олундугдан сонра Фәтәлихан Хојски аиләси илә бирликдә зирәһли гатарла Тифлисә кетмишдир. О, Азәрбајчанын танынмыш дөвләт хадим-ләриндән Хәлилбәј Хасмәммәдовла (1875—1945) бир-ликдә Тифлисин Ирәван мејданындан кечәркән ермәни террорчуларындан әрзурумлу Арам Еркајан вә Мисаг Григорјан тәрәфиндән атәшә тутулду. Ф. Хојски алдыгы ағыр јарадан һадисә јериндәчә вәфат етди. Х. Хасмәммәдов исә јараланды. Ону да гејд етмәк ләзымдыр ки, әкс чаваб атәши илә террорчулардан Мисаг Григорјан да јараланмышды. Бу ганлы һадисә гәмин ил ијунун 19-да баш вермишди. Бу барәдә ермәни дашнаклары тәрәфиндән 1986-чы илдә Парисдә чап олунмуш тарихи терроризмә аид китабда мә'лумат верилир.

Тифлисдә јашајан азәрбајчанлылар Фәтәлихан Хој-

скини Азәрбајчан драматуркијасынын баниси М. Ф. Ахундовун (1812—1878) гәбри јанында дәфн етмишләр.

Фәтәлихан Хојскинин һәјәтдан көчмүш үч ушағы олмушдур. Онлардан Тамара Хојски 1921-чи илдә Мирзә Давуд һүсәјнова (1892—1937) әрә кетмиш вә онун сојадыны гәбул етмишдир. Оғланлары Мурад Хојски (1910—1973) вә Әнвәр Хојски (1913—1936) аталарынын сојадыны һәјәтдан көчәнә гәдәр һәмишә ифтихарла да-шымышлар.

IB № 6
Чап нызаланган 17.03.97. Чапа нызаланган 17.04.97. Учот нәшр вәраги 1,98. Шәрти чап вәраги 2,3. Сифариш 307. Тираж 10 00.
Азәрбајҗан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлији, «Шәрг-Гәрб» нәшријјаты.
Бакы. Бөјүк Гала күчәси, 41.
1 №-ли Бакы китаб мәтбәәси. Бакы. Әли Бајрамов күчәси, 3.

ИБ № 6

Чап нызаланган 17.03.97. Чапа нызаланган 17.04.97. Учот нәшр вәраги 1,98. Шәрти чап вәраги 2,3. Сифариш 307. Тираж 10 00.

Азәрбајҗан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлији, «Шәрг-Гәрб» нәшријјаты.

Бакы. Бөјүк Гала күчәси, 41.

1 №-ли Бакы китаб мәтбәәси. Бакы. Әли Бајрамов күчәси, 3.

Ziya Bünyadov, Möhsüm Əliyev

FƏTƏLİXAN XOYSKI

(Azərbaycan dilində)

Bakı
1997